

INNEHÅLL

RAPPORTER

- 3 Collegium Patristicum Lundense
- 4 Masterprogrammet *Religious Roots of Europe*
- 4 Den patristiska dagen
- 4 Åttonde nordiska patristikermötet: Σωτηρία καὶ γνῶσις
- 5 Forskningsprogrammet "Det tidiga klosterväsendet och det antika bildningsidealet"
- 6 Forum for patristikk
- 6 L'Hirpinia christiana e Giuliano d'Eclano dopo la condanna del 419
- 7 Nätbibliografi över skandinaviska översättningar

PLANERAT FÖR 2011

- 8 Patristisk afton, 31 januari, med Sebastian Brock: Hidden Treasures. The Syriac manuscripts from Sinai and their significance for the study of Early Christianity
- 8 Filmkväll, 9 mars: "Mordet på Hypatia" – om den tidiga kyrkan som terroriströrelse
- 8 Den patristiska dagen, 19 mars: Konflikt och Kontinuitet – den tidiga kyrkan och den grekisk-romerska kulten
- 9 Endagssymposium, 20 september: Bibeln i den tidiga syriska och grekiska kristenheten
- 9 Oxford, 8–13 augusti: The Sixteenth International Conference on Patristic Studies
- 9 Nordisk forskarkurs, 31 oktober – 9 november: The Emergence of Islam in its Jewish and Christian Context
- 10 Johannesakademin
- 11 Nordisk Patristisk Bibliografi som bog

NYA PUBLIKATIONER

- 12 Nya avhandlingar
- 12 Studier
- 18 Översättningar

BIBLIOGRAFI

- 19 Holger Villadsen: Nordisk Patristik 2005—2008

ARTIKLAR

- 49 Helena Bodin: "Ett större rum än kroppen förmådde" – sinnesintryck av Ravennas mosaiker i modern svensk lyrik och prosa
- 61 James E. Goehring: Some Reflections on the Nag Hammadi Codices and the Study of Early Egyptian Monasticism

RECENSIONSARTIKEL

- 71 Gösta Hallonsten: Kärlek, mystik och hermeneutik – apropå en konferensvolym

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

- 81 Augustin: *Tre ungdomsdialoger*. Overs. Reidar Aasgaard.
- 84 Timothy D. Barnes: *Early Christian Hagiography and Roman History*.
- 87 Carsten Breengaard: *Paradis-sekten: Frelsehistorie og kristen identitet*.
- 90 *Critique and Apologetics: Jews, Christians and Pagans in Antiquity*. Red. Anders-Christian Jacobsen.
- 93 *Den hemmlige Jesus: Jesusfiguren i de apokryfe skrifter*. Red. Lone Fatum m.fl.
- 96 *Efraim Syrerens Liv*. Overs. og inledn. Mette Behrndtz m.fl.
- 98 *Sacred Marriages: The Divine-Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity*. Red. Martti Nissinen & Risto Uro.
- 101 John Kaufman, *Becoming divine, becoming human: Deification themes in Irenaeus of Lyons*.
- 102 *Alexandria: A Cultural and Religious Melting Pot*. Red. George Hinge & Jens A. Krasilnikoff.
- 103 *Paradiset: Ökenfädernas tänkespråk, den systematiska samlingen*. Red. Per Rönnegård & Samuel Rubenson.

RAPPORTER

Collegium Patristicum Lundense

Den viktigaste händelsen för Collegiet under det gångna året var det åttonde nordiska patristikermötet som hölls den 18–21 augusti, vilket rapporteras om nedan. Därutöver har Collegiet anordnat två patristiska aftnar och en patristisk dag.

Tillsammans med masterprogrammet *Religious Roots of Europe* anordnades den 16 februari en patristisk afton med lektor Christian Høgel, Syddansk universitet, Odense, som höll ett mycket välbesökt föredrag över ämnet "The earliest Greek translation of the Qur'an and its Historical Context".

Den 17 april hölls den patristiska dagen (se vidare nedan) och i anslutning till denna Collegiets årsmöte. Vid detta tillfälle invaldes en ny ledamot i styrelsen, M.Phil. Benjamin Ekman (som sedermera utsetts till styrelsens sekreterare). I övrigt omvaldes Samuel Rubenson till preses samt övriga ledamöter Kristina Alveteg, Thomas Arentzen (munskänk), Johanna Broselid, Britt Dahlman (vice preses), Anna Näppi, Henrik Rydell Johnsén (kassör), Per Rönnegård och Andreas Westergren.

I samverkan med forskningsprogrammet *Det tidiga klosterväsendet och det antika bildningsidealet* anordnades en patristisk afton den 8 juni med prof. James E. Goehring, som höll en uppskattad föreläsning med titeln "Remembering for Eternity: The Ascetic Landscape as Cultural Discourse in Early Christianity".

Styrelsen har under året haft tre protokollförda sammanträden (4/5, 18/8 och 22/10). Därutöver har redaktionsutskottet och symposieutskottet mötts regelbundet och handlagt de löpande ärendena.

Patristikseminariet har under våren haft sammankomster ungefär varannan vecka och följts av en läsecirkel i syriska. Under hösten har seminariet bland annat läst och diskuterat Patricia Cox Millers nya bok *The Corporeal Imagination: Signifying the Holy in Late Ancient Christianity*.

Collegiets hemsida har fått en ny adress. Den nya finner man under www.teol.lu.se/forskning/vetenskapliga-sallskap

Styrelsen har beslutat att byta Collegiets logotyp till en som tydligare knyter an till den mosaik med två fiskar och fem kornbröd som är logotypens förlaga. Den nya logotypen, som skapats av Tomas Einarsson, pryder detta det tjugofemte numret av *Meddelanden*.

Masterprogrammet *Religious Roots of Europe*

Masterprogrammet *Religious Roots of Europe* har under året anordnat en serie öppna föreläsningar ("open lectures") som speglat mötet mellan kristendom, judendom och islam. Inbjudna föreläsare har bland annat varit fader Paolo dall'Oglio, abbot vid Mar Musa-klostret i Syrien, som den 26 januari höll föredraget "Loving Islam, believing in Christ – How the encounter with Islam has affected my faith in Jesus". Under hösten har lektor Christian Høgel, Syddansk universitet, Odense, föreläst den 5 oktober om "Conversion of Muslims in the Byzantine Empire: The Reforms of Manuel I Komnenos", fil. dr Karin Zetterholm den 11 oktober om "Jewish and Christian Identities in Antiquity: A Struggle over Biblical Legacy?", prof. Samuel Rubenson den 8 november om "Athens and Jerusalem. The Problem of Learning and Truth in Early Christianity", och slutligen prof. Jesper Svartvik den 6 december om "'I Am Joseph, Your Brother, whom You Sold to Egypt' (Gen. 45.4): Yusuf / Joseph in the Three Monotheistic Traditions".

Den patristiska dagen

Den 17 april 2010 anordnade Collegiet sin årliga patristiska dag. I år kretsade denna kring tidigkristen konst, exemplifierad av de fantastiska 400-tals mosaikerna i Ravenna, och hur man sett och talat om dem. Medverkade gjorde konsthistorikern Anne Karahan, Stockholms universitet, med föredraget "Samspelet mellan gudomligt ljus och gudomligt mörker i Ravennas tidigbyzantinska bildvärld" samt litteraturvetaren Helena Bodin, Stockholms universitet, vars föredrag hade titeln "'Ett större rum än kroppen förmodde.' Sinnesintryck av Ravennas mosaiker i modern svensk lyrik och prosa". Helena Bodins föredrag publiceras i detta nummer av *Meddelanden*.

Åttonde nordiska patristikermötet: Σωτηρία καὶ γνῶσις – Frälsning & kunskap i den tidiga kristenheten.

Det var ett fyrtiotal nordiska deltagare som samlades den 18–21 augusti 2010 för det åttonde nordiska patristikermötet, den här gången i det gamla Classicums lokaler, numera Putendorfinstitutet, vid Lunds universitet. Deltagarna bjöds på många intressanta och kunniga föreläsningar men också en rad presentationer över pågående forskningsprojekt. Temat för årets möte kretsade kring spänningen mellan frälsning och kunskap i en rad olika tidigkristna texter och sammanhang. Hur förstod man frälsning (σωτηρία) i den tidiga kyrkan? Och vilken roll spelar kunskap (γνῶσις) i en sådan förståelse?

Mötet inleddes av docent Anna Marie Aagaard som talade om gudomliggörelse och seende i rad olika tidigkristna texter. Sen följde föredrag av prof. Anders Runesson (kunskap och frälsning i Nya testamentet),

doc. Karin Zetterholm (frälsning i rabbinsk judendom), försteamanuensis Henny Fiskå Hägg (Filon och Klemens av Alexandria), dr. Hugo Lundhaug (Shenoute och klosterrörelsen i övre Egypten), dr. Patrik Hagman (Theodoros av Mopsuestia och Isak av Nineveh). Den sedvanliga utflykten gick den här gången till Köpenhamn, där prof. Troels Engberg-Pedersen var ciceron.

För den som inte kunde närvara och lyssna till föreläsningarna, kommer det ges möjlighet att ta del av dem i efterhand, i tryckt format, i skriftserien *Patristica Nordica* (vol. VIII).

Forskningsprogrammet "Det tidiga klosterväsendet och den antika bildningen"

Det av Riksbankens jubiléumsfond finansierade forskningsprogrammet har nu fullbordat sitt andra år. Förutom Samuel Rubenson (programansvarig) ingår i forskargruppen prof. Bo Holmberg, FD Britt Dahlman, Ass. prof. Lillian Larsen, TD Henrik Rydell Johnsén samt från 1 februari 2010 FD David Westberg. TD Per Rönnegård som varit med sedan starten slutade i augusti 2010 sin anställning för andra uppgifter. Arbetet har fortsatt planligt men utökats med det tidskrävande, men mycket fruktbara, arbetet med att utveckla en databas över *Apophthegmata Patrum* i dess alla olika versioner, inledningsvis med fokus på grekiska, latinska, syriska, georgiska, arabiska, och etiopiska versioner. För att bistå med detta har M.Phil. Benjamin Ekman anställts som assistent. Forskningsprogrammet arrangerade tillsammans med Centre for Advanced Study vid Hebrew University ett mindre symposium i Jerusalem i februari på temat *Education and literary production in early Palestinian monasticism*. I samband med detta höll collegiets preses en föreläsning vid Hebrew University över ämnet "Athens and Jerusalem. The Problem of Learning and Truth in Early Christianity". I maj hölls en workshop i Lund med prof. James Goehring från Mary Washington University (ett föredrag av honom i samband med det publiceras i detta nummer av *Meddelanden*) och i oktober en workshop i Uppsala med prof. Denis Searby, Stockholm, och docent Witold Witakowski, Uppsala som gäster. Programmets deltagare har därutöver bidragit vid en rad konferenser och symposier i Sverige, Danmark, Norge och USA. I samband med prof. Sebastian Brocks besök i Sverige anordnar programmet en workshop i Lund. Under perioden januari–mars 2011 har programmet som gästforskare inbjudit prof. Chiara Faraggiana di Sarzana, som kommer att arbeta dels med sin egen textutgåva av den äldsta alfabetiska samlingen av apophthegmata, dels bistå i arbetet med databasen.

Forum for Patristik

Seminarerne i det danske forum holdes skiftevis i København og Århus en mandag i slutningen af januar og august med tre foredrag hver gang, og således også i 2010.

Seminaret i København fandt sted den 18. januar 2010. Henrik Rydell Johnsén orienterede om det nye svenske forskningsprogram: "Det tidiga klosterväsendet och det antika bildningsidealet".

Stefan Nordgaard Svendsen drøftede i baggrunden for Origenes' apokatastasislære og argumenterede for, at Origenes selv var i tvivl og lod flere mulige løsninger stå åbne. Titlen for foredraget var: "Syndefald gange to (eller tre eller fire ...)? Origenes' eskatologi eller mangel på samme".

Sidste foredragsholder var Johannes Væрге, der holdt et causerende foredrag om "Oldkirkelige inspirationer" med udgangspunkt i bogen "Efter døden. En bog om det evige liv", hvor der er et kapitel om opstandelsestroen hos teologer i oldkirken.

Seminaret i Århus blev holdt den 23. august og blev indledt med et foredrag af Troels Myrup Kristensen, der er klassisk arkæolog og kunsthistoriker. Emnet var især kristne motiver på ægyptiske tekstiler fra 6. og 7. årh., og foredragstitlen var: "Billeder og tekst i det senantikke Ægypten".

Helge Kjær Nielsen og Jørgen Ledet Christiansen, der er i færd med at færdiggøre en nyoversættelse af Eusebs Kirkehistorie, skulle have orienteret om denne nyoversættelse, men var blevet forhindret, og i stedet holdt Anders-Christian Jacobsen et foredrag om "Tertullians syn på de andre".

Dagens sidste foredrag af Holger Villadsen omhandlede "De patristiske diskurser i Hans Baggers forord til Forordnet Alterbog 1688". I det forholdsvis fyldige forord argumenteres der i stort omfang med henvisning til den oldkirkelige tradition, og det blev i foredraget drøftet, hvordan disse overvejelser fra 1600-tallet forholder sig til nyere forskning om liturgi og oldkirkelige perikopeordninger.

Næste seminar afholdes mandag den 17. januar 2011 i København. Programmet er under planlægning, men der vil blandt andet blive et foredrag af Runar M. Thorsteinsson om "Justin's Debate with Stoicism in the Second Apology". Når programmet er færdigt, bliver det offentliggjort på internet-siden www.patristik.dk. Og hvis man er interesseret i at modtage en mail med invitation til seminarerne, kan man tilmelde sig til forum@patristik.dk med oplysning om navn og mail-adresse.

L'Hirpinia christiana e Giuliano d'Eclano dopo la condanna del 419

2003 höll man ett symposium i den vackra lilla staden Mirabella i det nuvarande Kampanien om Julianus av Eclanum, en motståndare till Augustinus och företrädare för pelagianismen. Hirpinien är ett område där

romarnas motståndare samniterna höll till en gång; man återknyter gärna till dessa tappra kämpar. Staden var biskopssäte för Julianus innan han blev avsatt för villoläror, och den var en gång betydande genom sitt läge på Via Appia. Utgrävningar vittnar om detta. I september 2010 fortsatte man med Julianus inflytande på eftervärlden och med det kristna livet och konsten i trakten. Arrangörer var Institutet för teologiska studier i huvudorten Avellino och Institutet för patristiska studier Augustinianum i Rom. En rad föreläsningar hölls om det rättsliga och teologiska läget under och efter fördomandet och om Julianus inflytande på eftervärlden hos senare författare, bl. a. Prosperus av Aquitanien och Leo den Store. Den kyrkliga konsten och arkitekturen belystes; på orten finns bl. a. ett triumfkrucifix från normanderernas tid som härskare på 1100-talet och den s.k. Exsultet, en handskriftsrulle från 900–1000-talet med bilder och notskrift som använts i liturgin vid påskfirandet. Musikaliska framträdanden, rikliga måltider, vacker natur och en vänlig anda bidrog till utbytet. Konferenser i Mirabella rekommenderas!

Bengt Alexandersson

Nätbibliografi över skandinaviska översättningar

Nu har det publicerats en nätbibliografi över tryckta skandinaviska (danska, norska, svenska) översättningar av antik och medeltida litteratur. Den kan nås på följande internetadresser: <http://skandinaviske-oversaettelser.net>
<http://skandinaviska-oversattningar.net>

Så småningom skall det gå att komma till siten med æ och ä också, med de domännamnen fungerar inte riktigt ännu. Redaktörerna har inte hunnit göra en fullständig presentation, men bibliografins huvudfunktioner är på plats och fungerar som de skall, nämligen sökning (enkel och avancerad) och browsning på författare, titel och översättare.

PLANERAT FÖR 2011

Patristisk afton, 31 januari:

"Hidden treasures. The Syriac manuscripts from Sinai and their significance for the study of Early Christianity"

Den 31 januari kl. 19.00 anordnar Collegiet en patristisk afton på CTR med Sebastian Brock från Oxford University, världens främste kännare av den syriska kristenhetens litteratur och spiritualitet: "Hidden treasures. The Syriac manuscripts from Sinai and their significance for the study of Early Christianity".

Följande dag, den 1 februari kl. 13.15, anordnas ett seminarium med Brock: "Giving voice to women in Syriac literature".

Filmkväll, 9 mars:

"Mordet på Hypatia" – om den tidiga kyrkan som terrorströrelse

Tillsammans med kyrkohistorieseminarier arrangerar Collegiet en filmkväll den 9 mars kl. 18.15. Vi ser och samtalar om filmen AGORA.

Den patristiska dagen, 19 mars:

Konflikt och Kontinuitet – den tidiga kyrkan och den grekisk-romerska kulturen

Lördagen den 19 mars kl. 13.00 inbjuder collegiet till sin årliga patristiska dag. Temat i år är den aktuella debatten om våld i religionens namn där vi vänder blicken till frågan om i vilken utsträckning kristnandet av romarriket var en våldsam affär. Vilken grund finns det för skildringarna av tempelförstörelser och förföljelser av icke-kristna? Vad säger arkeologin om konflikt och kontinuitet i omvandlingen av det senantika samhället? Var samhället polariserat mellan kristna och hedningar, eller var de flesta människor lite av varje?

I år medverkar professor Rubina Raja, och Dr. Troels Myrup Kristensen, båda från klassisk arkeologi vid Århus universitet och Hedvig von Ehrenheim, Stockhoms universitet, som i vinter disputerar på en avhandling om hur grekisk kult lever vidare i kristen tappning.

Dagen inleds med övergripande föreläsningar av Rubina Raja och

Hedvig von Ehrenheim och efter kaffet fokuserar vi på våldsamheterna i Alexandria med föreläsning av Troels Myrup Kristensen och ett textseminarium över källorna till striden om Serapistemplet och mordet på Hypatia. Dagen avslutas traditionsenligt med en patristisk buffé.

I samband med den patristiska dagen håller Collegiet sitt årsmöte. Årsmötet äger rum kl. 11.00 och efter detta bjuder Collegiet närvarande medlemmar på en enkel lunch innan programmet för den patristiska dagen börjar.

För program och anmälan, skriv till benjamin.ekman@gmail.com

Endagssymposium, 20 september:

Bibeln i den tidiga syriska och grekiska kristenheten

Tillsammans med den exegetiska dagen anordnar Collegiet ett endags-symposium. Medverkar gör bl.a. professor Susan Ashbrook Harvey och professor Oskar Skarsaune.

Oxford 8–13 augusti:

The Sixteenth International Conference on Patristic Studies

The XVI conference will be held from Monday 8th August to Friday 13th August 2011. Submitted titles with abstracts: 31st March 2011. Submitted workshop titles and abstracts: 31st May 2011. For more information, see <http://www.nsoptimum.co.uk/PatristicsSite/>

Nordisk forskarkurs, 31 oktober – 9 november:

The Emergence of Islam in its Jewish and Christian Context

A PhD and research seminar in Damascus, Syria, organized by the Nordic Network for the Religious Roots of Europe in collaboration with Faculty of Theology at Aarhus University, the Centre for Theology and Religious Studies at Lund University and the Danish Institute in Damascus.

The emergence of Islam in the end of Late Antiquity presents a most intricate topic for researchers interested in Islamic, Christian, Jewish and related studies. How does a new religion emerge? What kind of transformational processes of identity are involved? How did Islam relate to the others and how did they relate to Islam? In what sense do the three religions have common roots? What impact did the emergence of Islam have on Judaism and Christianity? How were Jewish and Christian traditions, as well as Hellenic culture, transmitted to and transformed by emerging Islam? The PhD seminar will explore these themes and contextualise them in their geographical and historical setting.

In addition to lectures, seminars and student presentations the course will include excursion to important sites of pre-Islamic and Umayyad Syria. Lectures and seminars will be given by Professors Thomas Hoffman (Aarhus University) and Professor Samuel Rubenson (Lund University) as well as invited international and local experts.

The seminar is open for doctoral students and post doctoral researchers with preference for students and researchers attached to the participating institutions of the RRE Network. Students will receive 5 ECTS units for their participation and written assignments in the seminar. The students will either make an on-site presentation on a topic related to the excursions or write a seminar diary based on the classes and their readings (10 pages).

The preliminary dates for the seminar are October 31 – November 9, 2011. The seminar fee is NOK 4.000/Euro 500 including air travel from Scandinavia, accomodation (half-board), excursions, guides, and entrance fees. For more information please contact Prof. Thomas Hoffman (th@teo.au.dk) or Prof. Samuel Rubenson (samuel.rubenson@teol.lu.se).

Johannesakademin

Johannesakademin, som har sitt säte i Nya Slottet, Bjärka-Säby, anordnar under våren bl.a. två fördjupningskurser.

18–20 mars 2011 *Fastan – en väg till frihet?* Fördjupningskursen om den asketiska traditionen leds av Patrik Hagman, TD i kyrkohistoria vid Åbo akademi.

13–15 maj 2011 *”Vår tro är i samklang med Eukaristin”*. Fördjupningskursen om dop och nattvard i den etiopiska ortodoxa kyrkan leds av Ezra Gebrehe-medin, TD i kyrkohistoria vid Uppsala universitet.

Den andra lördagen i varje månad kl. 10.30–16.30 hålls översättningsseminarier, där den grekiska systematiska samlingen av *Ökenfädernas tänkespråk* successivt översätts till svenska. För närvarande pågår översättningen av kapitel fyra utifrån en opublicerad grekisk handskrift som innehåller det äldsta stadiet i samlingens texthistoria. Resultatet av verksamheten publiceras i häften under titeln *Paradiset* utgivna i skriftserien *Silentium Apophthegmata*, varav det första recenseras i detta nummer av *Meddelanden*. Seminarierna leds av Britt Dahlman, FD i grekiska, och Per Rönnegård, TD i Nya testamentets exegetik. Den som vill få del av förberedelsematerial kan skriva till per.ronnegard@johannesakademin.se

För ett mer detaljerat program, anmälan och ytterligare information, se Johannesakademins hemsida: www.johannesakademin.se

Nordisk Patristisk Bibliografi som bog

På første nordiske patristikermøde i Lund i 1981 blev det planlagt, at der skulle udarbejdes en bibliografi med litteratur om patristik udarbejdet af nordiske forfattere. Udgangspunktet for planen var vist nok en lille bibliografi fra 1975 om "Nordiske oversættelser af patristisk litteratur" ved N. Krogh Rasmussen og H. Villadsen. Til formålet blev der nedsat en nordisk arbejdsgruppe bestående af Oskar Skarsaune (Oslo), Juoko Martikainen (Göttingen), Olof Andréén (Uppsala), Gösta Hallonsten (Lund) og Holger Villadsen (Århus/Nakskov), hvor sidstnævnte især skulle stå for litteraturen før 1975.

Arbejdsgruppen gik i gang med arbejdet og holdt blandt andet et redaktionsmøde på Sandbjerg Gods i Sønderjylland i 1987, men den oprindelige plan med en bogudgivelse blev ikke realiseret, især fordi der var for mange mangler i oplysningerne om den ældre litteratur. I stedet er der blevet trykt nogle mindre aktuelle bibliografiske oversigter i Meddelanden, første gang i nr. 5 (1990). Og efter fornyet drøftelse af sagen på det nordiske patristikermøde i Lund 2001, blev materialet i 2001 lagt frem på internettet på adressen www.patristik.dk, hvor det efterfølgende er blevet opdateret en eller flere gange.

Selv om der er flere fordele ved internetversionen, især den at det er nemt at foretage en løbende ajourføring, men også at den er frit tilgængelig for alle, synes jeg alligevel, at den oprindelige plan med en bogudgivelse også burde realiseres. Det er jo blandt ikke sikkert, at der også fremover er nogen, der vil stå for den opgave at vedligeholde internetversionen. Så jeg er gået i gang med at udføre planen og regner med, at den bogtrykte udgave kan foreligge i foråret 2011.

På nuværende tidspunkt er der godt 6000 titler i den bibliografiske database, og den bogtrykte publikation vil formentlig komme til at omfatte to bind, ca. 400 + 200 sider. Efter planen skal første bind vil være systematisk opdelt ligesom internetversionen, og den eneste forskel vil være, at i bogversionen vil den ældste litteratur være anført først, mens den i internetversionen er anført nederst. Andet bind skal være et indeksbind med en alfabetisk oversigt efter nordisk forfatter eller oversætter og med titler i en kortere form.

Det er ikke meningen, at den bogtrykte version skal erstatte internetversionen, som vil fortsætte indtil videre. Men hvis projektet skal fortsætte på længere sigt på internettet, vil det på et tidspunkt blive relevant at foretage et generationsskifte.

Holger Villadsen

NYA PUBLIKATIONER

NYA AVHANDLINGAR

Damgaard, Finn, *Recasting Moses. The Memory of Moses in Biographical and Autobiographical Narratives in Ancient Judaism and 4th-Century Christianity*, Københavns Universitet, Det Teologiske Fakultet, 17 juni 2010.

Falkenberg, René, *Eugnostos the Blessed. An exegetical analysis and interpretation of the Coptic version in Nag Hammadi Codex III, 3*, Aarhus Universitet, Det Teologiske Fakultet, 30 november 2010.

Hansen, Robert Bonde Nielsen, *Endetid og offer: Eskatologiske og offerterminologiske elementer i det 2. århundredes nadver- og dåbsforestillinger*, Aarhus Universitet, Det Teologiske Fakultet, 26 november 2010.

STUDIER

Alexanderson, Bengt, *Les textes de s. Hilaire de Poitiers. Remarques et interprétations avec un supplément sur les citations de l'Épître aux Philippiens*, Göteborg: Gupea 2010. (E-bok: <http://hdl.handle.net/2077/22388>).

”Le commentaire sur les Psaumes de Julien d'Éclane et le texte du Psautier”, i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 49, Leuven: Peeters 2010, 319–324.

Auwele, Bart Vanden, ”The Song of Songs as normative text”, i: A.-Chr. Jacobsen (red.), *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, Århus 2009, 157–167.

Bangert, Susanne, ”Kors og relikviegemmer”, i: Ø. Hjort (red.), *Arven fra Byzans*, Århus: 2010, 247–263.

Borgehammar, Stephan, ”Heraclius Learns Humility: Two Early Latin Accounts Composed for the Celebration of *Exaltatio Crucis*”, i: *Millennium: Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.* 6 (2009), 145–201.

Borgehammar, Stephan (red.), *Från tid och evighet: Predikningar från 200-tal till 1500-tal*, Skellefteå: Artos, 1992. [2010 publicerad som gratis pdf på www.artos.se, under fliken ”Ladda ner böcker”].

- Brandt, Olof, "The Archaeological Record: Problems of Interpretation", i: Ph. Rousseau (red.), *A Companion to Late Antiquity*, Oxford: Blackwell 2009, 156–169.
- "Movement between Rome and the sanctuary of San Lorenzo", i: Bjur & Santillo Frizell (red.), *Via Tiburtina. Space, movement and artifacts in the urban landscape*, Stockholm: Svenska Institutet i Rom 2009, 75–89.
- Brix, Katrine, "Evangelium Veritatis – et sammenskrevet evangelium?", i: *Teol-information* 40 (Københavns Universitet, september 2009), 37–40.
- Brock, Sebastian, *Det upplysta ögat. Världen sedd genom den heliga Efraim syriern*. Översättning från engelska Daniel Braw; översättning från syrisk Sten Hidal, Södertälje: Anastasis 2010.
- Børresen, Kari Elisabeth, "Formation and Significance of Christian Gender Models in European Culture", *Historia Religionum* 2 (2010), 147–153.
- Børresen, Kari Elisabeth & Cabibbio, Sara (red.), *Religion, Gender, Human Rights in Europe*, Roma: Herder Editrice 2006.
- Børtnes, Jostein, "Canon Formation and Canon Interpretation", i: E. Thomassen (red.), *Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture*, København 2010, 189–218.
- Dagemark, Siver, "Natural science: its limitation and relation to the liberal arts in Augustine", i: *Augustinianum* 49 (2009), 439–502.
- "Medical Art: Some Remarks on Its Limitation and Verification in Augustine", i: J. Baun m. fl. (red.), *Studia Patristica* 49, Leuven: Peeters 2010, 111–118.
- Engberg, Jakob, "'That is believed without good reason which is believed without knowledge of its origin.' Tertullian on the provenance of Early Christian Writings in debate with heretics", i: A.-Chr. Jacobsen (red.), *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, Århus 2009, 42–52.
- Fabricius Hansen, Maria, *Genbrugskirker i Rom – Når antik bliver til middelalder*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2010.
- Falkenberg, René, "The salvation system in the Sophia of Jesus Christ. An example of textual reuse", i: A.-Chr. Jacobsen (red.), *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, Århus 2009, 119–132.
- Fledelius, Karsten, "Byzans i Palæstina", i: Ø. Hjort (red.) *Arven fra Byzans*, Århus 2010, 405–414.
- Fleischer, Jens, "Byzantinsk bygningskultur", i: Ø. Hjort (red.) *Arven fra Byzans*, Århus 2010, 119–135.

- Frederiksen, Hans Jørgen, "Ikonoklasmen", i: Ø. Hjort (red.) *Arven fra Byzans*, Århus 2010, 199–204.
- Galmar, Henning, "Roms største rundkirke", i: *Sfinx* 32 (2009), 163–167.
- Gilhus, Ingvild Sælid, "Contextualizing the Present, Manipulating the Past. Codex II from Nag Hammadi and the Challenge of Circumventing Canonicity", i: E. Thomassen (red.), *Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture*, København 2010, 91–108.
- Gilhus, Ingvild Sælid, Turid Karlsen Seim & Gunhild Vidén (red.), *Farsmakt og moderskap i antikken*, Oslo: Spartacus 2009.
- Hagman, Patrik, *The Asceticism of Isaac of Nineveh* (Oxford Early Christian Studies), Oxford: Oxford University Press 2010.
- "Liturgi och asketism som motståndsytringar i den tidiga kyrkan", i: Ahlqvist, Laato, Lindfelt (red.), *Flumen saxosum sonans: Studia in honorem Gunnar af Hällström*, Åbo: Åbo Akademi förlag, 2010, 27–40.
- Haikka, Terttu, Gregory of Nyssa's Canticum behind the Akathistos Hymn? i: J. Baun m. fl. (red.), *Studia Patristica* 47, Leuven 2010, 63–70.
- Hansen, Robert Bonde, "Meningen der gik tabt. Om begrebsapparatet i nyere forskning i det 2. århundredes liturgi", i: *DTT* 73 (2010), 41–55.
- Hjort, Øystein, Den byzantinske kunst, i: Ø. Hjort (red.), *Arven fra Byzans*, Århus 2010, 139–171.
- Hjort, Øystein (red.), *Arven fra Byzans*, Århus: Forlaget Sfinx 2010.
- Hyldahl, Jesper, "Normativity and the dynamic of mutual authorisation. The relationship between 'canonical' and 'non-canonical' writings", i: A.-Chr. Jacobsen (red.), *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, Århus 2009, 42–52.
- Hägg, Henny Fiskå, "Deification in Clement of Alexandria with a Special Reference to his Use of Theaetetus 176B", i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 46, Leuven: Peeters 2010, 169–174.
- Hägg, Tomas, "Canon Formation in Greek Literary Culture", i: E. Thomassen (red.), *Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture*, København 2010, 109–128.
- Jacobsen, Anders-Christian, "Apologetics and Apologies – Some Definitions", i: J. Ulrich, m.fl. (red.), *Continuity and Discontinuity in Early Christian Apologetics*, Frankfurt am Main 2009, 5–21.
- "Introduction", i: A.-Chr. Jacobsen (red.), *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, Århus 2009, 9–19.

- "Normative structures in Origen's biblical exegesis", i: A.-Chr. Jacobsen (red.), *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, Århus 2009, 143–156.
- Johnsén, Henrik Rydell, "Dödssyndernas genealogi: Evagrius Pontikos åtta onda grundtankar och det antika arvet", i: C. Stenqvist & M. Lindstedt Cronberg (red.), *Dygder och laster: Förmoderna perspektiv på tillvaron*, Lund: Nordic Academic Press 2010, 23–38.
- "Training for Solitude: John Climacus and the Art of Making a Ladder" i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 48, Leuven: Peeters 2010, 159–164.
- Karahan, Anne, *Byzantine Holy Images – Transcendence and Immanence. The Theological Background of the Iconography and Aesthetics of the Chora Church* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 176), Leuven: Peeters 2010. [Rev. utg. av avhandl. från 2005.]
- "Bildning och uppfostran: Interaktion mellan ord och bild i bysantinsk bildvärld," i: Svein Rise (red.), *Danningsperspektiver. Teologiske og filosofiske syn på danning i antikken og i moderne tid*, Trondheim: Tapir Akademisk Forlag 2010, 91–109.
- "The Issue of περιχώρησις in Byzantine Holy Images", i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 44, Leuven: Peeters 2010, 27–34.
- Lundhaug, Hugo, "Canon and Interpretation. A Cognitive Perspective", i: E. Thomassen (red.), *Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture*, København 2010, 67–90.
- Images of Rebirth. Cognitive Poetics and Transformational Soteriology in the Gospel of Philip and the Exegesis of the Soul* (Nag Hammadi and Manichaen Studies, 73), Leiden: Brill 2010. [Rev. utg. av avhandl. från 2007.]
- "Nag Hammadi-kodeksene og den tidlige monastiske tradisjon i Egypt", i: *Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense* 24 (2009), 33–59.
- Lønstrup, Gitte, "Normativity and memory in the making. The seven hills of the 'old' and 'new' Rome", i: A.-Chr. Jacobsen (red.), *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, Århus 2009, 85–107.
- "Skjulte skatte. På sporet af det tabte Konstantinopel", i: *Årsskrift 2009* (Det Teologiske Fakultet ved Aarhus Universitet 2009), 80–87.
- Munkholt, Maria, "En syrisk kilde til den ældste kristne nadverforståelse – en analyse af Addai og Maris Nadverbøn", i: *DTT* 73 (2010), 105–123. [Indeholder oversættelse af Addai og Maris Nadverbøn]
- Nisula, Timo, "Continuities and Discrepancies in Augustine's View on Concupiscence and Baptism (410–30)", i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 49, Leuven: Peeters 2010, 21–26.

- Nordhagen, Per Jonas & Per Olav Folgerø, "En billedrebus i stort format. Korsfestelsesfresken i S. Maria Antiqua i Roma, 705–707 e. Kr.", i: *NTT* 110 (2009), 256–286.
- Ojell, Ari, "The Most Evident Idea in Theology? Gregory of Nyssa and Pseudo-Dionysius Areopagita on the Theological Significance of Incarnation", i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 48, Leuven: Peeters 2010, 183–188.
- Pedersen, Nils Arne, "The New Testament Canon and Athanasius of Alexandria's 39th Festal Letter", i: A.-Chr. Jacobsen (red.), *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, Århus 2009, 168–177.
- Peltomaa, Leena Mari, "Roles and Functions of Mary in the Hymnography of Romanos Melodos", i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 44, Leuven: Peeters 2010, 487–498.
- Petersen, Anders Klostergaard, "Constraining semiotic riverrun. Different graduations and understandings of canonicity and authoritative writings", i: A.-Chr. Jacobsen (red.), *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, Århus 2009, 22–41.
- Preben-Hansen, Klara, "Byzantinsk mystik og askese", i: Ø. Hjort (red.), *Arven fra Byzans*, Århus 2010, 317–329.
- Rasimus, Tuomas, "Introduction", i: T. Rasimus (red.), *The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel*, Leiden 2010, 1–16.
- "Ptolemaeus and the Valentinian Exegesis of John's Prologue", i: T. Rasimus (red.), *The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel*, Leiden 2010, 145–171.
- Rasimus, Tuomas (red.), *The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel* (Suppl. to *Novum Testamentum* 132), Leiden: Brill 2010.
- Rubenson, Samuel, *Visdom fra ørkenen*. Oversættelse: Simon Christoffer Fuhrmann, København: Boedal 2010, 96 s. [Svenskt original 2001: *Betraktelser över ökenfädernas tänkespråk*].
- Räisänen, Heikki, *The Rise of Christian Beliefs. The Thought World of Early Christians*, Minneapolis: Fortress Press 2010.
- Rönnegård, Per, "The Use of Scripture in Apophthegmata Patrum in Light of the Ergasia Pattern", i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 45, Leuven: Peeters 2010, 35–42.
- Threads and Images. The Use of Scripture in Apophthegmata Patrum* (Coniectanea Biblica New Testament Series, 44), Eisenbrauns 2010. [Rev. utg. av avhandl. från 2007.]

- Sandnes, Karl Olav, *The Challenge of Homer. School, Pagan Poets and Early Christianity* (The Library of New Testament Studies. Early Christianity in Context, no. 400), London: T & T Clark 2009.
- Seim, Turid Karlsen, "Johannine Echoes in Early Montanism", i: T. Rasimus (red.), *The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel*, Leiden 2010, 345–364.
- Skarsaune, Oskar, "The most Recent Debate on the Origin of The Apostles' Creed", i *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 80 (2009): 294–307.
- "Paul and Peter in Antioch: Traces of a Conflict from Galatians to the *Pseudo-Clementines*", i: M. Ahlquist, A. M. Laato, M. Lindfelt (red.), *Flumen saxosum sonans: Studia in honorem Gunnar af Hällström*. Åbo: Åbo Akademis förlag, 2010, 269–290.
- "Åndens og førstegrødens fest: Om tidlig kristen pinsefeiring", i: *Inter Collegas* 42:2 (2010), 14–15.
- Thodberg, Christian, "Fra Byzans til Luther – fra det udeladte evangelium om Jesu dåb til Luthers dåbssalme", i: red. Ø. Hjort (red.), *Arven fra Byzans*, Århus 2010, 307–315.
- Thomassen, Einar, "Some Notes on the Development of Christian Ideas about a Canon", i: E. Thomassen (red.), *Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture*, København 2010, 9–28.
- "Heracleon", i: T. Rasimus (red.), *The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel*, Leiden 2010, 173–210.
- Thomassen, Einar (red.), *Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture*, København: Museum Tusculanum 2010.
- Thorsteinsson, Runar M., "Justinus Martyrens filosofiska teologi i kontekst – en projektpresentation", i: *Teol-information* 42 (Københavns Universitet, september 2010), 22–25.
- Tollefsen, Torstein, "Causality and Movement in St. Maximus' *Ambiguum 7*", i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 48, Leuven: Peeters 2010, 85–94.
- Troelsgård, Christian, "Byzantinsk musik og europæisk musikhistorie", i: Ø. Hjort (red.), *Arven fra Byzans*, Århus 2010, 287–301.
- Villadsen, Holger, *Perikoper og kirkeår i oldkirken. Jerusalem, Konstantinopel og Rom*, København: Books on Demand, 2010. [Bogen indeholder følgende tidligere publicerede artikler: Skrifternes Segl 1987, Epistel eller udgangslæsning 1987, Det ældste lektionar fra Jerusalem 1989, Det tidlige perikopesystem i Konstantinopel 1991, Würzburger Comes 2009.]

Westergren, Andreas, 'Fellow-lovers of God'. Participation in the Desire for God in Theodoret's *Historia Philotheos*, i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 48, Leuven: Peeters 2010, 15–20.

Zetterholm, Karin Hedner, *Inte i himlen. Text, tolkning och tillämpning i judisk tradition*, Lund: Arcus 2008.

Aasgaard, Reidar, "Christian Views of Greek and Roman Religion," i: M. Gagarin (red.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome* (Vol 6), Oxford/New York: Oxford University Press 2010, 110–111.

"The Gospel for Early Christian Children: A Re-assessment of the Infancy Gospel of Thomas," i: J. Baun m.fl. (red.), *Studia Patristica* 45, Leuven: Peeters 2010, 439–444.

"Uncovering Children's Culture in Late Antiquity: The Testimony of the Infancy Gospel of Thomas," i: C. Horn and R. R. Phenix (red.), *Children in Late Ancient Christianity* (STAC, 58), Tübingen: Mohr Siebeck 2009, 1–27.

ÖVERSÄTTNINGAR

Augustin: De civitate Dei. Gudsstaten, eller Guds by, innledning, utvalg og oversettelse ved Reidar Aasgaard, Oslo: Pax 2010, 386 s. [1. norske udg. 2002.]

Augustinus: Kirjeitä sisarille [Brev till systrar]. Finsk översättning av Timo Nisula och Anni Maria Laato, Helsingfors: Kirjapaja 2009.

Evangeliets Gryning. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av de gammaltestamentliga läsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andrén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos 2009.

Evangeliets Kraft. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av epistelläsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andrén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos 2009.

Evangeliets Ljus. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av evangelieläsningarna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andrén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos 2009.

Efraim Syrerens Liv. Oversættelse og indledning ved Mette Behrndtz, Maria Munkholt, Robert Hansen, Sigrid K. Kjær og Dan Enok Sørensen (Antikken og Kristendommen, 7), København: Anis 2010.

Paradiset: Ökenfädernas tänkespråk, den systematiska samlingen. Vol II. Om nödvändigheten av att hängivet sträva efter stillheten. Red. P. Rönnegård & S. Rubenson (Silentium Apophthegmata, 2), Bjärka-Säby: Silentium 2010.

NORDISK PATRISTIK 2005–2008

En bibliografisk oversigt af Holger Villadsen

I forlængelse af tidligere bibliografiske oversigter i *Meddelanden* bringes her en systematisk oversigt over nordisk litteratur om patristik i perioden 2005–2008. Den første oversigt blev bragt i nr. 5 (1990) og omfattede 1981–1988; den seneste blev bragt i nr. 22 (2007) og omfattede 2001–2004. De er efterfølgende indarbejdet i internetversionen af *Nordisk Patristisk Bibliografi*, som findes på www.patristik.dk. Der er i alle oversigterne og i internetversionen af bibliografien anvendt samme inddeling, som i hovedtræk ser ud så:

- A. Patristiske forfattere
  - 1. Generel litteratur
  - 2. De enkelte forfattere (alfabetisk)
- B. Særlige emner
  - Bibel, apokryfer, liturgi, dogmehistorie m.m.
- C. Kirke og kristendom generelt i den patristiske periode

Der er stigende vanskeligheder med at anvende den systematiske opdeling. Det hænger formentlig sammen med, at relativt flere af titlerne skal klassificeres under *særlige emner* (afsnit B) og ikke under *de enkelte forfattere* (afsnit A2), der var tænkt som bibliografiens hovedafsnit. I et vist omfang har jeg kompenseret for problemerne ved at anføre titler to eller tre steder i den systematiske oversigt. Vanskelighederne afspejler formentlig nogle forskydninger i focus og interesseområder.

Udover de traditionelle forkortelser for nordiske tidsskrifter har jeg brugt følgende specielle forkortelser:

MCPL	Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense
SPB 5 (2008)	Svenskt patristiskt bibliotek V: Asketer och munkar

Ved artikler i samleværker er titlen på samleværket ofte forkortet, og de fuldstændige bibliografiske oplysninger findes kun ved selve samleværket. Det gælder fra 2005: *A Companion to Second-Century Christian »Heresies«*, *The Formation of the Early Church*, *Imago Dei*; fra 2006: *Gregory of Nazianzus*, *Kanon*, *Beyond Reception*, *Thomasine Traditions*; fra 2007: *Jewish Believers in Jesus*; og fra 2008: *Mellem venner og fjender*.

A. PATRISTISKE FORFATTERE

1. GENEREL LITTERATUR

Forskningshistorie

- 2007 BRANDT, Olof: Il cerimoniere, l'epigrafista e la fondazione del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, i: *Rivista de archeologia cristiana* 83 (2007), 193–222.
- 2007 HALLONSTEN, Gösta: Theosis in Recent Research. A Renewal of Interest and a Need for Clarity, i: *Partakers of the Divine Nature, the History and Development of Deification in the Christian Traditions*, ed. Michael J. Christensen & Jeffery A. Wittung, Cranbury N.J.: Fairleigh Dickinson University Press 2007, 281–293.
- 2007 VILLADSEN, Holger: Dansk oldkirkeforskning 1960 – 2000. (Patristik 6), 2007, 56 s. Netdokument: www.patristik.dk/Patristik6.pdf.

Virkningshistorie

- 2005 ENLUND, Sven J.: Sven Lidmann och Augustinus. En komparativ autobiografisk studie. Stockholm: RKF-förlaget 2005, xxix+269 s.
- 2008 MORTENSEN, Karen Marie: Skabt til at begynde. Det augustinske spor hos Hannah Arendt. København: Anis 2008, 152 s.
- 2008 NIELSEN, Marie Vejrup: Kristne konspirationer, i: *Mellem venner og fjender* 2008, 315–332.
- 2008 VILLADSEN, Holger: Nikænum i dansk liturgisk tradition, i: *DTT* 71 (2008), 1–27.

Bibliografi

- 2006 TRONIER, Henrik: Mogens Müller-bibliografi 1968–2005, i: *Kanon* 2006, 295–307.
- 2006 VILLADSEN, Holger: Nordisk patristik 1997–2000 – en bibliografisk oversigt, i: *MCPL* 21 (Lund 2006), 19–38.
- 2007 VILLADSEN, Holger: Dansk oldkirkeforskning 1960 – 2000. Forelæsning ved Henning Lehmanns 40-års jubilæum ved Aarhus Universitet samt bilag med bibliografi. (Patristik 6), 2007, 56 s. Netdokument: www.patristik.dk/Patristik6.pdf.
- 2007 VILLADSEN, Holger: Nordisk Patristik 2001–2004. En bibliografisk oversigt, i: *MCPL* 22 (Lund 2007), 23–46.

Samleværker

- 2005 *A Companion to Second-Century Christian »Heretics«*. Ed. by Antti Marjanen & Petri Luomanen. (Supplements to *Vigiliae Christianae* 76), Leiden: Brill 2005, xiii+385 s. [Forkortet: *A Companion to Second-Century Christian »Heretics«* 2005].
- 2005 *The Formation of the Early Church*, ed. by Jostein Ådna. (*Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament* 183), Tübingen: Mohr Siebeck 2005, xii+437 s. [Forkortet: *Formation of the Early Church* 2005].
- 2005 *Imago Dei – poesi och bildspråk i fornkyrkan*. *Patristica Nordica* VI. Red. Samuel Rubenson. Skellefteå: Artos 2005, 136 s. [Forkortet: *Imago Dei* 2005].
- 2005 HAYSTRUP, Helge: Ånden flyver over sletten. Noter til kulturkampen. København: C.A. Reitzel 2005, 202 s.
- 2005 WIFSTRAND, Albert: *Epochs and Styles. Selected Writings on the New Testament, Greek Language and Greek Culture in the Post-Classical Era*. (*Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament* 179), Tübingen: Mohr 2005, viii+240 s.

- 2006 Til forsvar for kristendommen – tidlige kristne apologeter. Red. af Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen og Jörg Ulrich. (Antikken og kristendommen 4), Frederiksberg: Anis 2006, 379 s.
- 2006 Gregory of Nazianzus. Images and Reflections. Ed. Jostein Børtnes & Tomas Hägg. Kbh.: Museum Tusulanum 2006, 350 s. [Forkortet: Gregory of Nazianzus 2006].
- 2006 Kanon. Bibelens tilblivelse og normative status. Festskrift til Mogens Müller i anledning af 60-års-fødselsdagen den 25. januar 2006. Red. af Troels Engberg-Pedersen m.fl., (Forum for Bibelsk Eksegese 15), København: Museum Tusulanum 2006, 442 s. [Forkortet: Kanon 2006].
- 2006 Beyond Reception. Mutual influences between Antique Religion, Judaism and Early Christianity, ed. David Brakke, Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich. (Early Christianity in the Context of Antiquity 1), Frankfurt: Peter Lang 2006, 245 s. [Forkortet: Beyond Reception 2006].
- 2006 Thomasine Traditions in Antiquity. The Social and Cultural World of the Gospel of Thomas, ed. by Jon Ma. Asgeirsson, April D. DeConick and Risto Uro. (Nag Hammadi and Manichaean Studies 59), Leiden: Brill 2006, xix+307 s. [Forkortet: Thomasine Traditions 2006].
- 2007 Jewish Believers in Jesus. The Early Centuries, ed. Oskar Skarsaune and Reidar Hvalvik. Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers 2007, 930 s. [Forkortet: Jewish Believers in Jesus 2007].
- 2008 Den hemmelige Jesus. Af Lone Fatum, Geert Hallbäck og Jesper Tang Nielsen. Kbh.: Alfa 2008, 207 s.
- 2008 Förbistringar och förklaringar – festskrift till Anders Piltz, red. Per Beskow, Stephan Borgehammar och Arne Jönsson. Lund: Skåneförlaget 2008, 736 s.
- 2008 Kjetterne og kirken. Fra antikken til i dag, red. Tomas Hägg. Oslo: Scandinavian Academic Press 2008, 255 s.
- 2008 Mellem venner og fjender. En folkebog om Judasevangeliet, tidlig kristendom og gnosis. Red. af Anders Klostergaard Petersen, Jesper Hyldahl og Einar Thomassen. (Antikken & Kristendommen 6), København: Anis 2008, 336 s. [Forkortet: Mellem venner og fjender 2008].
- 2008 Sacred Marriages. The Divine-Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity, red. Martti Nissinen & Risto Uro. Wiona Lake: Eisenbrauns 2008, xii+543 s.
- 2008 Svenskt patristiskt bibliotek. Huvudreg. Samuel Rubenson. Band 5: Asketer och munkar, red. Samuel Rubenson. Skellefteå: Artos & Norma 2008, 272 s. [Forkortet: SPB 5 (2008)].
- 2008 LEHMANN, Henning: Students of the Bible in 4th and 5th Century Syria. Seats of Learning, Sidelights and Syriacisms. Århus: Aarhus University Press 2008, 256 s.

Palæografi

- 2005 ENGBERG, Sysse G.: Les lectionnaires grecs. Paris 2005. Internetpublikation fra IRHT i Paris: http://aedilis.irht.cnrs.fr/liturgie/05_1.htm.
- 2007 PETERSEN, Erik: Fragmentum Gregorianum Hauniense – om et fragment af Gregorius' Historiae og dets historie, i: Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger 46 (2007), 7–36.

Tekstsamlinger

- 2005 Religion og kristendom i romerriget. Udg. af Heine Hansen, Chresteria Jakobsen og Christian Høgel. København: Københavns Universitet 2005, 4 bind. [Propædeutik i græsk og latin: græske tekster, latinske tekster, oversættelser, sekundærlitteratur].

- 2005 ROSENQVIST, Jan Olof: Bysantinsk antologi Skellefteå: Norma 2005, 296 s.
- 2008 Svenskt patristiskt bibliotek. Huvudreg. Samuel Rubenson. Band 5: Asketer och munkar, red. Samuel Rubenson. Skellefteå: Artos & Norma 2008, 272 s.
- 2008 CLÉMENT, Olivier: Kilder. Kirkefædrene om troens liv. Tekster og kommentarer. Oversat til dansk af Merete Ussing og med et forord af Grethe Livbjerg. København: Katolsk Forlag 2008, 340 s. [Oversættelse af fransk original: Sources].

Patristiske forfattere generelt

- 2005 LEHMANN, Henning: Det græske og det syriske – især set fra nogle af de antiokenske skolers katedre, i: Et blandet bæger. Studier tilegnet Finn O. Hvidberg-Hansen, red. af Pernille Carstens m.fl., København. Anis 2005, 146–160.
- 2007 SWAN, Laura: De glömda ökenmödrarna. Kristna kvinnors tänkespråk, liv och historier. Översättning och bearbetning Carolina Johansson. Varberg: Argument 2007, 149 s.
- 2008 LEHMANN, Henning: Greek and Syrian under the Aspects of some Syrian Seats of Learning, i: Henning Lehmann, Students of the Bible in 4th and 5th Century Syria, Århus 2008, 229–241. [Dansk version 2005].
- 2008 OLSEN, Harald: Ørkenvind. Arven fra ørkenens fedre og mødre. Oslo: Verbum 2008, 484 s.

2. DE ENKELTE FORFATTERE (ALFABETISK)

Afrahahat

- 2007 MARTIKAINEN, Juoko N.: Bild, Metapher und Mystik bei Aphrahat dem Persischen Weisen, i: Mystik - Metapher - Bild. Beiträge des VII. Makarios-Symposiums, ed. Martin Tamcke, Göttingen: Göttingen Univ.-Verl. 2007, 19–28.

Apophthegmata patrum

- 2006 LARSEN, Lillian: The Apophthegmata Patrum and the Classical Rhetorical Tradition, i: Studia Patristica 39, Louvain 2006, 409–416.
- 2007 GRIMHEDEN, Susanne: Skriftens fara. Ordet och skriften i öknens tänkespråk. Skellefteå: Artos 2007, 152 s.
- 2007 RÖNNEGÅRD, Per: Threads and Images. The Use of Scripture in Apophthegmata Patrum. Lund: Lund University 2007, 244 s. [Ph.d.-afhandling, Lund 2007].
- 2008 [Apophthegmata patrum]: Om urskillning (ur Ökenfädernas tänkespråk). Övers. Per Rönnegård, i: SPB 5 (2008), 99–109.
- 2008 [Apophthegmata patrum]: Den fastande munken. Övers. Johan Lundin, i: SPB 5 (2008), 110–114.
- 2008 LARSEN, Lillian I.: The Apophthegmata Patrum. Rustic Ruminations or Rhetorical Recitation, i: MCPL 23 (Lund 2008), 21–30.
- 2008 RÖNNEGÅRD, Per: Bibelbruket i Ökenfädernas tänkespråk i ljuset av filosofskolornas andliga övningar, i: MCPL 23 (Lund 2008), 41–48.
- 2008 WILLIAMS, Rowan: Stilhed og honningkager. Ørkenens visdom. København: Alfa 2008, 136 s.

Apostolske Fædre

- 2005 Ápostolsku fedrarnir i føroyskari tyding. Martin R. Jacobsen tyddi. Tórshavn: Føroyskt Kirkjumál 2005, 311 s.

2006 De apostoliska fäderna. Inledning, översättning och förklaringar av Olof Andrén och Per Beskow. 2. uppl. Skellefteå: Artos 2006, 335 s.

Aristides

2006 PEDERSEN, Nils Arne: Aristides, i: Til forsvar for kristendommen, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 65–84.

Athanasios

2006 Athanasios av Alexandria: Mot hedningarna och Om inkarnationen. Svensk övers. av Olof Andrén, inledning av Folke T. Olofsson. Skellefteå: Artos 2006, 148 s.

2006 RUBENSON, Samuel: Anthony and Pythagoras. A Reappraisal of the Appropriation of Classical Biography in Athanasius' Vita Antonii, i: Beyond Reception 2006, 191–208.

2007 Three Greek Apologists / Drei griechische Apologeten: Origen, Eusebius & Athanasius. Ed. Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich. (Early Christianity in the Context of Antiquity 3), Frankfurt am Main: Peter Lang 2007, 214 s.

Athenagoras

2006 JACOBSEN, Anders-Christian: Athenagoras, i: Til forsvar for kristendommen, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 125–152.

Augustin

2005 Augustins småskrifter om troen, bind 2: Kristendomsundervisning for begyndere. Tro, håb og kærlighed - en håndbog. Oversat af Torben Damsholt. Frederiksberg: Anis 2005, 133 s.

2005 ENLUND, Sven J.: Sven Lidmann och Augustinus. En komparativ autobiografisk studie. Stockholm: RKF-förlaget 2005, xxix+269 s.

2005 HAYSTRUP, Helge: Ånden flyver over sletten. Noter til kulturkampen. København: C.A. Reitzel 2005, 202 s. [Heri bl.a. s. 131–148: Frelse og forsoning hos Augustin].

2006 Augustinus: Tolkning och retorik. De doctrina christiana. Övers. av Lars Nyberg, fackgranskning Per Beskow, inledning av Anders Piltz. Skellefteå: Artos & Norma 2006, 187 s.

2006 ALEXANDERSSON, Bengt: Lumière et ciel dans le De Genesi ad litteram d'Augustin, i: Studia Patristica 43, Louvain 2006, 3–14.

2006 WIBERG PEDERSEN, Else Marie: Sygdom til døden. Augustins lære om nåden og den frie afgørelse, i: Nåden og den frie vilje, red. af Bo Kristian Holm og Else Marie Wiberg Pedersen, København: Anis 2006, 65–84.

2006 AASGAARD, Reidar: Augustin – menneske eller kirkefader? i: St. Olav 117 (2006), 1–7 og 21–25.

2007 Augustinus: Tretton brev. Red. Anni Maria Laato & Patrik Hagman. Fackgranskning av Per Beskow. Skellefteå: Artos 2007, 124 s.

2007 ALEXANDERSON, Bengt: St. Augustin, les sciences et le salut dans le De Genesi ad litteram et dans le De doctrina Christiana, i: La cultura scientifico-naturalistica nei Padri della Chiesa (saec. I-V). XXXV Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma 4–6 maggio 2006 (Studia Ephemeridis Augustinianum 101), Roma 2007, 363–372.

2007 ALEXANDERSON, Bengt: Augustinus, Enarrationes in Psalmos 1–32 (Expos.), i: Augustinianum 47 (2007), 179–191.

2007 ALEXANDERSON, Bengt: Augustinus, Enarrationes in Psalmos 51–60, i: Augustinianum 47 (2007), 299–309.

- 2007 ALEXANDERSON, Bengt: Augustinus, Enarrationes in Psalmos 141–150, i: Augustinianum 47 (2007), 311–319.
- 2007 HAYSTRUP, Helge: Augustin – fra sandhedssøgen til kamp for frihed og forudbestemmelse. København: Credo 2007, 147 s.
- 2008 Augustinus, Aurelius: Om Ånden og Bogstaven. Oversættelse og indledning ved Helge Haystrup. (Credo klassiker), Fredericia: Credo 2008, 84 s.
- 2008 Augustinus regel. Övers. Birgitta Hallding & Per Beskow, i: SPB 5 (2008), 59–69.
- 2008 ALEXANDERSON, Bengt: Quelques idées sur le texte et l'interprétation du Contra Iulianum opus imperfectum d'Augustin, i: Wiener Studien 121 (2008), 299–309.
- 2008 ALEXANDERSON, Bengt: Adnotationes et interpretationes ad scripta quaedam Augustini Contra Manichaeos, necnon ad De Haeresibus, i: Augustinianum 48 (2008), 257–304.

Barsanufios af Gaza

- 2008 Barsanufios och Johannes: Brev. Övers. Per Rönnegård, i: SPB 5 (2008), 199–210.

Basilides

- 2005 PEARSON, Birger A.: Basilides the Gnostic, i: A Companion to Second-Century Christian »Heretics« 2005, 1–31.

Basilios

- 2006 RUBENSON, Samuel: The Cappadocians on the Areopagus, i: Gregory of Nazianzus 2006, 113–132.

Benedikt af Nurcia

- 2008 SØRENSEN, Bodil Busk: Benedikt af Nurcia – og Reglen der forandrede Vestens klostervæsen. København: Alfa 2008, 126 s.
- 2008 SVANTESON, Ingmar: Lydnad – en väg till frihet. Den heliga Benedictus och en ifrågasatt dygd, i: Förbistringar och förklaringar – festskrift till Anders Piltz, red. Per Beskow m.fl., Lund 2008, 586–593.

Boethius

- 2008 Boethius: Filosofiens trøst, og det anonyme skrift Theoderiks historie. Overs og kommentar af Torben Damsholt. (Multivers klassiker), Kbh.: Multivers 2008, 267 s.

Clemens af Alexandria

- 2006 HYLDAHL, Jesper: Klemens af Alexandria, i: Til forsvar for kristendommen, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 207–232.
- 2006 HÄGG, Henny Fiskå: Clement of Alexandria and the Beginnings of Christian Apophaticism. (Oxford Early Christian Studies), Oxford: Oxford University Press 2006, xii+314 s.

Cæsarius af Arles

- 2008 Caesarius av Arles: Regel för nunnor. Övers. Bengt Ellenberger, i: SPB 5 (2008), 70–96.

Daniel af Sketis

- 2007 DAHLMAN, Britt: Saint Daniel of Sketis. A Group of Hagiographic Texts. Edited with Introduction, Translation and Commentary. (Studia Byzantina Upsaliensia 10), Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2007, 260 s. [Ph.d. afhandling ved Lunds Univ. 2007].
- 2008 Berättelser kring Daniel från Sketis. Övers. Britt Dahlman, i: SPB 5 (2008), 115–122.

Didake

- 2007 HANSEN, Robert B.: Eukaristi, måltid og eskatologi. Den eskatologiske karakter af eukaristien i Didake. (Patristik 7), 2007, 63 s. Internetpublikation: www.patristik.dk/Patristik7.pdf.

Diognetbrevet

- 2006 PETERSEN, Anders Klostergaard: Himmelbåren i verden – en studie i Diognetbrevet, i: Til forsvar for kristendommen, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 187–205.
- 2007 Brevet til Diognetos i ny översättning. Av Jonas Holmstrand, i: SEÅ 72 (2007), 151–171.

Dionysios Areopagiten

- 2008 CLEVE, Fredric: Martin Luther and Dionysius the Areopagite, i: Grapta Poikila II. Saints and Heroes, ed. Leena Pietilä & Vesa Vahtikari, (Papers and monographs of the Finnish Institute at Athens 14), Helsinki 2008, 91–109.
- 2008 HÄLLSTRÖM, Gunnar av: Christ in Corpus Dionysiacum, i: Grapta Poikila II. Saints and Heroes, ed. Leena Pietilä & Vesa Vahtikari, (Papers and monographs of the Finnish Institute at Athens 14), Helsinki 2008, 111–132.
- 2008 JOHANSEN, Anniken Marie: Dionysios Areopagitens hierarkilære. Metafysikk og kosmologi i møtet mellom kristendom og filosofi i senantikken. Oslo 2008, 117 s. [Masteroppgave i religionshistorie, Universitetet i Oslo].
- 2008 TOLLEFSEN, Torstein: The Doctrine of Creation according to Dionysius the Areopagite, i: Grapta Poikila II. Saints and Heroes, ed. Leena Pietilä & Vesa Vahtikari, (Papers and monographs of the Finnish Institute at Athens 14), Helsinki 2008, 75–89.

Dorotheos af Gaza

- 2008 Dorotheos av Gaza: Undervisande tal. Övers. Per Rönnegård, i: SPB 5 (2008), 211–220.

Egeria

- 2006 Egeria: Resebrev från det heliga landet. Översättning och textintroduction av Christina Sandquist Öberg. Historisk inledning och kommentar av Per Beskow. Skellefteå: Artos 2006, 158 s.
- 2006 FRØYSHOV, Stig R.: Søndagsnattens vigilie i Jerusalems oppstandelseskirke – biskoppelig og monastisk, i: MCPL 21 (2006), 39–52.
- 2007 LÖFSTEDT, Einar: Commento filologico alla Peregrinatio Aetheria. Recherche sulla storia della lingua latina, traduzione a cura di Paolo Pieroni. (Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino 100), Bologna: Patron 2007, ix+457 s. [Tysk version 1911].

Epiphanius

- 2008 GILHUS, Ingvild Sælid: Biskop Epifanius fra Salamis og »Medisinskrinet mot kjettere«, i: Kjetterne og kirken. Fra antikken til i dag, red. Tomas Hägg, Oslo 2008, 33–44.

Esajas af Gaza

- 2008 Esaias Monachos: Asketikon. Övers. Jan-Eric Steppa & Samuel Rubenson, i: SPB 5 (2008), 183–198.

Euseb af Emesa

- 2008 LEHMANN, Henning: *Students of the Bible in 4th and 5th Century Syria. Seats of Learning, Sidelights and Syriacisms*. Århus: Aarhus University Press 2008, 256 s. [Heri bl.a. følgende artikler om Euseb af Emesa: *An Important Text Preserved in MS Ven. Mekh. No. 873 Dated A.D. 1299* (s. 77–93); *The Syriac Translation of the Old Testament* (s. 107–124)].

Euseb af Kæsarea

- 2005 LUOMANEN, Petri: *On the Fringes of Canon. Eusebius' View of the »Gospel of the Hebrews«*, i: *The Formation of the Early Church* 2005, 265–281.
- 2006 VERDONER, Marie: *Fortalt Virkelighed. Euseb af Caesareas kirkelige historie*. Ph.d.-afhandling ved Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 2006.
- 2006 VERDONER, Marie: *Kristendommens forsvare i Eusebs Kirkehistorie*, i: *Til forsvar for kristendommen*, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 341–359.
- 2007 *Three Greek Apologists / Drei griechische Apologeten: Origen, Eusebius & Athanasius*. Ed. Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich. (*Early Christianity in the Context of Antiquity* 3), Frankfurt am Main: Peter Lang 2007, 214 s.
- 2007 VERDONER, Marie: *Og kødet blev ord ... Skriftlighedens betydning i Eusebs Kirkehistorie*, i: *DTT* 70 (2007), 224–239.
- 2007 VERDONER, Marie: *Transgeneric Crosses. Apologetics in the Church History of Eusebius*, i: *Three Greek Apologists*, ed. Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich, (*Early Christianity in the Context of Antiquity* 3), Frankfurt am Main 2007, 75–92.
- 2007 VERDONER, Marie Gregers: *Romersk historie / Kristen historie ifølge Eusebs Kirkehistorie*, i: *MCPL* 22 (Lund 2007), 47–60.

Evagrius af Pontos

- 2005 RASMUSSEN, Mette Sophia Bøcher: *Like a Rock or like God? The Concept of apatheia in the Monastic Theology of Evagrius of Pontus*, i: *Studia Theologica* 59 (2005), 147–162.

Filokalia

- 2006 *Filokalia*. [Oversat af Fader Benedikt = Bengt Pohjanen. *Tekster af Jesaja Eremiten og Evagrius*]. Skellefteå: Artos & Norma 2006, 104 s.

Gregor af Nazianz

- 2005 BERGMANN, Sigurd: *Creation Set Free. The Spirit as Liberator of Nature*. Translated by Douglas Stott. (*Sacra doctrina. Christian theology for a postmodern age*), Grand Rapids: Eerdmans 2005, xvii+388 s.
- 2006 *Gregory of Nazianzus. Images and Reflections*. Ed. Jostein Børtnes & Tomas Hägg. København: Museum Tusulanum 2006, 350 s. [Forkortet: *Gregory of Nazianzus* 2006].
- 2006 BØRTNES, Jostein: *Introduction – Prompting for meaning in Gregory's rhetoric*, i: *Gregory of Nazianzus* 2006, 9–17.
- 2006 BØRTNES, Jostein: *Rhetoric and mental images in Gregory*, i: *Gregory of Nazianzus* 2006, 37–57.
- 2006 BØRTNES, Jostein: *Eikon Theou. Meanings of Likeness in Gregory of Nazianzus*, i: *Studia Patristica* 41, Louvain 2006, 287–292.
- 2006 HÄGG, Tomas: *Gregory of Nazianzus, A New Lease of Life for the Second Sophistic*, i: *Suncarmata. Studies in Honour of Jan Fredrik Kindstrand*, ed. Sten Eklund, (*Studia Graeca Upsaliensia* 21), Uppsala: Uppsala University 2006, 113–127.

- 2006 HÄGG, Tomas: Playing with Expectations – Gregory’s funeral orations on his brother, sister and father, i: *Gregory of Nazianzus* 2006, 133–151.
- 2006 RUBENSON, Samuel: The Cappadocians on the Areopagus, i: *Gregory of Nazianzus* 2006, 113–132.
- 2006 TOLLEFSEN, Torstein Theodor: Theosis according to Gregory, i: *Gregory of Nazianzus* 2006, 257–270.

Gregor af Nyssa

- 2005 CHRISTIANSEN, Jørgen Ledet: En homili af Gregor, Biskop af Nyssa – på den dag, der i kappadokiernes område kaldes episzomenh, og som er vor Herre Jesu Kristi optagelse i himlen, i: *Et blandet bæger. Studier tilegnet Finn O. Hvidberg-Hansen*, red. af Pernille Carstens m.fl., København: Anis 2005, 45–54.
- 2005 OJELL, Ari: Jesus Christ as Mediator, Archetype and Prototype in the Light of Anthropology of St. Gregory of Nyssa’s Trinitarian Context, i: *Jesus Christ in St. Gregory of Nyssa’s Theology*, ed. Elias D. Moutsoulas, Athens 2005, 441–472.
- 2006 OJELL, Ari: The Constitutive Elements of the Apophatic System of Gregory of Nyssa, i: *Studia Patristica* 41, Leuven 2006, 397–402.
- 2006 OJELL, Ari: Teología apofática, i: *Diccionario de San Gregorio de Nisa*, dirs. L.F. Mateo-Seco & G. Maspero, Burgos 2006, 827–835.
- 2006 RUBENSON, Samuel: The Cappadocians on the Areopagus, i: *Gregory of Nazianzus* 2006, 113–132.
- 2006 TOLLEFSEN, Torstein: The Divine Energeia according to St Gregory of Nyssa, i: *Philotheos – International Journal for Philosophy and Theology* 6 (2006), 165–172.
- 2006 TOLLEFSEN, Torstein: St. Gregory of Nyssa’s Concept of Hypostasis, i: *Church Studies* 3 (The Centre of Church Studies, Nis, Serbia 2006).
- 2007 Gregor af Nyssa: [Makrinus Liv, Om Sjælen og Opstandelsen, Den Kateketiske Tale]. Oversættelse og indledning ved Jørgen Ledet Christiansen. (Antikken og kristendommen 5), København: Anis 2007, 240 s.
- 2007 OJELL, Ari: One Word, One Body, One Voice. *Studies in Apophatic Theology and Christocentric Anthropology in Gregory of Nyssa*. Diss., Helsinki 2007.
- 2007 OJELL, Ari: Contemplation of the Divine Word and the Law of Worship in Gregory of Nyssa’s *Contra Eunomium III*, i: *La contemplazione cristiana, esperienza e dottrina*, ed. L. Touze, Città del Vaticano 2007, 285–299.
- 2007 OJELL, Ari: Service or Mastery? ‘Theology’ in Gregory of Nyssa’s *Contra Eunomium II*, i: *Gregory of Nyssa, Contra Eunomium II*, ed. L. Karfiková m.fl., Leiden 2007, 473–484.

Gregor af Tours

- 2007 PETERSEN, Erik: Fragmentum Gregorianum Hauniense – om et fragment af Gregorius’ *Historiae* og dets historie, i: *Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger* 46 (2007), 7–36.
- 2008 HAVERLING, Gerd V. M.: Gregorius av Tours och antikens slut, i: *Förbistringar och förklaringar – festskrift till Anders Piltz*, red. Per Beskow m.fl., Lund 2008, 311–319.

Hermas

- 2007 HELLHOLM, David: Deliberations on the Nature of the Church in the Shepherd of Hermas, i: *TTK* 78 (2007), 283–297.

Hieronymus

- 2008 HIDAL, Sten: Hieronymus och hebreiskan, i: Förbistringar och förklaringar – festskrift till Anders Piltz, red. Per Beskow m.fl., Lund 2008, 336–342.

Ignatius

- 2005 ISACSON, Mikael: Follow Your Bishop! Rhetorical Strategies in the Letters of Ignatius of Antioch, i: The Formation of the Early Church 2005, 317–340.
- 2005 MYLLYKOSKI, Matti: Wild Beasts and Rabid Dogs. The Riddle of the Heretics in the Letters of Ignatius, i: The Formation of the Early Church 2005, 341–377.
- 2008 RUNESSON, Anders: Inventing Christian Identity – Paul, Ignatius, and Theodosius I, i: Exploring early Christian Identity, ed. Bengt Holmberg, Tübingen 2008, 59–92.

Irenæus

- 2006 JACOBSEN, Anders-Christian: The Constitution of Man According to Irenaeus and Origen, i: Körper und Seele, ed. B. Feichtinger m.fl., München: K.G. Saur 2006, 67–94.

Isak af Ninive

- 2005 Isak av Nineve: Med fruktan som drivkraft. [Oversat af] Patrik Hagman, i: Pilgrim (3/2005), 44–47.
- 2008 Isak av Nineve: Beträktelse över helvetet. Övers. Bo Holmberg, i: SPB 5 (2008), 239–245.
- 2008 HAGMAN, Patrik: Understanding Asceticism. Body and Society in the Asceticism of St. Isaac of Nineveh. Åbo: Åbo Akademi 2008, 279 s. [Diss. ved Åbo Akademi].
- 2008 HAGMAN, Patrick: St. Isaac of Nineveh and the Messalians, i: Mystik - Metapher - Bild. Beiträge des VII. Makarios-Symposiums, ed. Martin Tamcke, Göttingen: Göttingen Univ.-Verl. 2008, 55–66.

Johannes Chrysostomos

- 2005 DAGEMARK, Siver: John Chrysostom the monk-bishop. A Comparison between Possidius' and Palladius' Pictures of a bishop, i: Giovanni Crisostomo, Oriente e occidente tra IV e V secolo, (Studia Ephemeridis Augustinianum 93/2), Roma 2005, 933–1031.
- 2007 DAMGAARD, Finn: Skygger og allegori. Origenes' og Chrysostomos' homilier over Isaks ofring. (Patristik 5), 2007, 26 s. Internetpublikation: www.patristik.dk/Patristik5.pdf.
- 2008 Johannes Chrysostomos: Homilia 20 över Efesierbrevet 5:23–33. Övers. av Samuel Rubenson, i: Pilgrim 15.2 (2008), 44–47.
- 2008 WITAKOWSKI, Witold: The Etiopic Life of John Chrysostom, i: Chrysostomosbilder in 1600 Jahren. Facetten der Wirkungsgeschichte eines Kirchenvaters, ed. W. Walraff & R. Brändle, (Arbeiten zur Kirchengeschichte 105), Berlin 2008, 223–231.

Johannes Damaskenos

- 2008 Johannes Damaskos: Tre försvarstal mot dem som förkaster de heliga bilderna. Svensk översättning av Olof Andrén. Inledning av Anne Karahan. Skellefteå: Artos 2008, 176 s.

Johannes Klimakos

- 2006 JOHNSÉN, Henrik Rydell: Rhetoric and Ascetic Ascent in The Ladder of John Climacus, i: Studia Patristica 39, Louvain 2006, 393–398.

- 2007 JOHNSÉN, Henrik: Reading John Climacus. Rhetorical Argumentation, Literary Convention and the Tradition of Monastic Formation. Ph.d.-afhandling ved Lunds Universitet, 8. dec. 2007, 303 s.
- 2008 Johannes Klimakos: Ur Den gudomliga stegen. Övers. Henrik Rydell Johnsén, i: SPB 5 (2008), 221–238.
- 2008 JOHNSÉN, Henrik Rydell: Under textens yta. Johannes Klimakos' Den gudomliga stegen och den antika bildningen, i: MCPL 23 (Lund 2008), 49–59.

Johannes Philoponos

- 2005 ELWESKIÖLD, Birgitta: John Philoponus against Cosmas Indicopleustes. A Christian Controversy on the Structure of the World in Sixth-Century Alexandria. Lund: Dept. of Classics and Semitics 2005, xiv+142 s. [Diss. ved Lund Univ. 2005, internetpublikation].

Justin

- 2006 ULRICH, Jörg: Justin Martyr, i: Til forsvar for kristendommen, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 85–106.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: Jewish Christian Sources Used by Justin Martyr and Some Other Fathers, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 379–416.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: Justin and his Bible, i: Justin Martyr and His Worlds, ed. P. Foster & S. Parvis, Minneapolis 2007, 53–76 & 179–187.

Kerinthos

- 2005 MYLLYKOSKI, Matti: Cerinthus, i: A Companion to Second-Century Christian »Heretics« 2005, 213–246.

Kosmas Indikopleustes

- 2005 ELWESKIÖLD, Birgitta: John Philoponus against Cosmas Indicopleustes. A Christian Controversy on the Structure of the World in Sixth-Century Alexandria. Lund: Dept. of Classics and Semitics 2005, xiv+142 s. [Diss. ved Lund Univ. 2005, internetpublikation].

Makarios den ældre

- 2008 NISSILÄ, Keijo: Über die geistliche Perle (Makarios, Logos 10), i: Mystik – Metapher – Bild. Beiträge des VII. Makarios-Symposiums, ed. Martin Tamcke, Göttingen: Göttingen Univ.-Verl. 2008, 19–28.

Markion

- 2005 RÄISÄNEN, Heikki: Marcion, i: A Companion to Second-Century Christian »Heretics« 2005, 100–124.

Maximos Bekender

- 2005 TOLLEFSEN, Torstein: St. Maximus the Confessor. Philosopher or Theologian? i: Byzantino-Nordica 2004, Papers presented at the international symposium of Byzantine studies held on 7–11 May 2004 in Tartu, Estonia, (Acta Societatis Morgensternianae II), Tartu: Tartu University Press 2005, 73–79.
- 2006 TOLLEFSEN, Torstein: The Mystery of Christ as a Key to the Cosmology of St. Maximus the Confessor, i: Studia Patristica 42, Louvain 2006, 255–258.

- 2008 ALFVSVÅG, Knut: God's fellow workers. The understanding of the relationship between the human and the divine in Maximus Confessor and Martin Luther, i: *Studia Theologica* 62 (2008), 175–193.
- 2008 TOLLEFSEN, Torstein T.: *The Christocentric cosmology of St Maximus the Confessor.* (Oxford early Christian Studies), Oxford: Oxford University Press 2008, viii+243 s.

Melito af Sardes

- 2005 WIFSTRAND, Albert: *The Homily of Melito on the Passion*, i: Albert Wifstrand, *Epochs and Styles. Selected Writings on the New Testament, Greek Language og Greek Culture in the Post-Classical Era*, Tübingen 2005. [Original 1948].
- 2005 AASGAARD, Reidar: *Among Gentiles, Jews and Christians. Formation of Christian Identity in Melito of Sardes*, i: *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna*, ed. R. Aschough, Waterloo: Wilfred Laurier University Press 2005, 268–293.

Minucius Felix

- 2006 MATHIASSEN, Svend Erik: *Minucius Felix, Octavius*, i: *Til forsvar for kristendommen*, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 269–288.

Muratoris Kanon

- 2006 HALLBÄCK, Geert: *Muratoris Kanon. Indledning – Oversættelse – Kommentar*, i: *Kanon* 2006, 143–167.

Origenes

- 2006 Origenes: *Uddrag af De principiis IV.1.1–6 og Philokalia XXIII.7–8.* [Oversat af Anders-Christian Jacobsen], i: *Nåden og den frie vilje*, red. af Bo Kristian Holm og Else Marie Wiberg Pedersen, København: Anis 2006, 58–64.
- 2006 JACOBSEN, Anders-Christian: *The Constitution of Man According to Irenaeus and Origen*, i: *Körper und Seele*, ed. B. Feichtinger m.fl., München: K.G. Saur 2006, 67–94.
- 2006 JACOBSEN, Anders-Christian: *Frihed og forsyn i Origenes' teologi*, i: *Nåden og den frie vilje*, red. af Bo Kristian Holm og Else Marie Wiberg Pedersen, København: Anis 2006, 39–64.
- 2007 *Three Greek Apologists / Drei griechische Apologeten: Origen, Eusebius & Athanasius.* Ed. Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich. (Early Christianity in the Context of Antiquity 3), Frankfurt am Main: Peter Lang 2007, 214 s.
- 2007 DAMGAARD, Finn: *Skygger og allegori. Origenes' og Chrysostomos' homilier over Isaks ofring.* (Patristik 5), 2007, 26 s. Internet: www.patristik.dk/Patristik5.pdf.
- 2007 JACOBSEN, Anders-Christian: *Apologetics in Origen*, i: *Three Greek Apologists*, ed. Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich, (Early Christianity in the Context of Antiquity 3), Frankfurt am Main 2007, 11–48.
- 2007 KRISTIANSEN, Ståle Johannes: *Logos og tidligkristen historieforståelse. En studie over Origenes av Alexandria og hans verk Contra Celsum.* Hovedopgave i idéhistorie, Universitetet i Oslo 2007, 112 bl.
- 2008 JACOBSEN, Anders-Christian: *Freedom and Providence in Origen's Theology*, i: *Journal of Church Studies* 4 (Nis, Serbia 2008), 65–77.
- 2008 JACOBSEN, Anders Lund: *Genesis 1–3 as Source for the Anthropology of Origen*, i: *Vigiliae Christianae* 62 (2008), 213–232.

2008 KRISTIANSEN, Ståle Johannes: Origenes – kirkefedrenes lærer, i: Tidsskrift for Kirkelig fornyelse (1/2008), 32–42.

Pachomios

2008 Pachomios liv, kapitel 1–30. Övers. Per Beskow & Samuel Rubenson, i: SPB 5 (2008), 123–141.

2008 Pachomios regel. Övers. Bengt Ellenberger, i: SPB 5 (2008), 35–58.

Palladius

2005 DAGEMARK, Siver: John Chrysostom the monk-bishop. A Comparison between Possidius' and Palladius' Pictures of a bishop, i: Giovanni Crisostomo, Oriente e occidente tra IV e V secolo, (Studia Ephemeridis Augustinianum 93/2), Roma 2005, 933–1031.

Possidius

2005 DAGEMARK, Siver: John Chrysostom the monk-bishop. A Comparison between Possidius' and Palladius' Pictures of a bishop, i: Giovanni Crisostomo, Oriente e occidente tra IV e V secolo, (Studia Ephemeridis Augustinianum 93/2), Roma 2005, 933–1031.

Prudentius

2006 VERDONER, Marie: Cultural Negotiations in the Psychomachia of Prudentius, i: Beyond Reception 2006, 227–244.

Romanos

2006 ALVETEG, Kristina: In Silence we Speak. Romanos Melodos and Mary at the Cross, i: Studia Patristica 42, Louvain 2006, 279–284.

2006 ARENTZEN, Thomas: »Kom og ta del!« – Romanos' Julehymne og dens liturgiske kontekst, i: NTT 107 (2006), 122–137.

Severian af Gabala

2008 LEHMANN, Henning: Students of the Bible in 4th and 5th Century Syria. Seats of Learning, Sidelights and Syriacisms. Århus: Aarhus University Press 2008, 256 s. [Heri følgende artikler om Severian af Gabala: New Identifications of Texts in Armenian Translation (s. 67–76); Fragments of the Aucher Collection in Galata MS 54 (s. 95–105); What Translators Veil and Reveal (s. 141–153); The Noble Art of Abbreviating in the Light of some Texts attributed to Severian of Gabala (s. 155–169); Severian Cento No. 2 in MS Galata 54 (s. 217–227)].

Shenute af Atripe

2006 FRANDBEN, Paul John: Shenute. En egyptisk Elias, i: Papyrus 26 (2006, nr. 2), 36–45.

Tatian

2006 FALKENBERG, René: Tatian – apologet og kætter, i: Til forsvar for kristendommen, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 107–124.

Tertullian

2006 WILLERT, Niels: Tertullian, i: Til forsvar for kristendommen, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 233–268.

Theodoret

- 2005 LEHMANN, Henning: Havde Mellemøsten en middelalder? Nogle kirkehistoriske observationer med udgangspunkt i begrebsparret »græker-barbar« (især hos Theodoret af Kyrrhos), i: DTT 68 (2005), 46–64.
- 2008 LEHMANN, Henning: Students of the Bible in 4th and 5th Century Syria. Seats of Learning, Sidelights and Syriacisms. Århus: Aarhus University Press 2008, 256 s. [Herunder især artiklen: What was Theodoret's Mother Tongue? (s. 187–216)].

Theophilos

- 2006 ENGBERG, Jakob: Theofilus, i: Til forsvar for kristendommen, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 153–185.

Titus af Bostra

- 2005 PEDERSEN, Nils Arne: Kendskabet til Titus af Bostra i syrisk litteratur, i: Et blandet bøger. Studier tilegnet Finn O. Hvidberg-Hansen, red. af Pernille Carstens m.fl., København: Anis 2005, 179–193.
- 2006 PEDERSEN, Nils Arne: Titus of Bostra in Syriac Literature, i: Laval théologique et philosophique 62 (2006), 359–367.

Valentinos

- 2005 DUNDERBERG, Ismo: The School of Valentinus, i: A Companion to Second-Century Christian »Heretics« 2005, 64–99.
- 2005 DUNDERBERG, Ismo: Valentinian Views about Adam's Creation. Valentinus and the Gospel of Philip, i: Lux Humana, Lux Aeterna. FS Lars Aejmelaeus, ed. Antti Mustakallio m.fl., (Publications of the Finnish Exegetical Society 89), Helsinki 2005, 509–527.
- 2006 DUNDERBERG, Ismo: From Thomas to Valentinus. Genesis Exegesis in the Fragment 4 af Valentinus and Its Relationship to the Gospel of Thomas, i: Thomasine Traditions 2006, 221–237.
- 2008 DUNDERBERG, Ismo: Beyond Gnosticism. Myth, Life and Society in the School of Valentinus. New York: Columbia University Press 2008, 307 s.

Zacharias Rhetor / Scholasticus

- 2006 STEPPA, Jan-Eric: Anti-Chalcedonianism, Hellenic Religion and Heresy in Zacharias Scholasticus' Life of Severus, i: Studia Patristica 42, Louvain 2006, 249–254.
- 2008 Zachariah of Mytilene: The life of Severus. Translated with introduction by Lena Ambjörn. (Texts from Christian late antiquity 9), Piscataway, NJ: Georgias Press 2008, vii+123 s.

B. SÆRLIGE EMNER

1. BIBELEN SOM HELHED

Kanon

- 2005 BOKEDAL, Tomas: *The Scriptures and the Lord. Formation and Significance of the Christian Biblical Canon. A Study in Text, Ritual and Interpretation.* Lund: Lund University 2005, 374 s. [Diss. Lund 2005].
- 2006 Kanon. Bibelens tilblivelse og normative status. Festskrift til Mogens Müller i anledning af 60-års-fødselsdagen den 25. januar 2006. Red. af Troels Engberg-Pedersen m.fl., (Forum for Bibelsk Eksegese 15), Kbh.: Museum Tusulanum 2006, 442 s.
- 2006 HALLBÄCK, Geert: *Muratoris Kanon. Indledning – Oversættelse – Kommentar*, i: *Kanon* 2006, 143–167.
- 2006 TRONIER, Henrik: *Ad kanons vildveje. En personlig og universel historie om eksegetisk liv i kanons vold*, i: *Kanon* 2006, 229–241.

Fortolkningshistorie

- 2007 JACOBSEN, Anders-Christian: *Skriftsyn og metode i oldkirken*, i: *Skriftsyn og metode – Om den nytestamentlige hermenetik*, (Dansk Kommentar til Det nye Testamente 1), 2. rev. udg., ed. Sigfred Pedersen, Århus 2007, 46–85.
- 2007 RÖNNEGÅRD, Per: *Threads and Images. The Use of Scripture in Apophthegmata Patrum.* Lund: Lund University 2007, 244 s. [Ph.d.-afhandling, Lund 2007].

2. DET GAMLE TESTAMENTE

Kanon

- 2006 MÜLLER, Mogens: *Septuaginta som kanonisk udgave af Det Gamle Testamente*, i: *Kanon* 2006, 11–25.

Fortolkningshistorie

- 2006 DUNDERBERG, Ismo: *From Thomas to Valentinus. Genesis Exegesis in the Fragment 4 af Valentinus and Its Relationship to the Gospel of Thomas*, i: *Thomasine Traditions* 2006, 221–237.
- 2007 DAMGAARD, Finn: *Skygger og allegori. Origenes' og Chrysostomos' homilier over Isaks ofring.* (Patristik 5), 2007, 26 s. Internetpublikation: www.patristik.dk/Patristik5.pdf.
- 2008 JACOBSEN, Anders Lund: *Genesis 1–3 as Source for the Anthropology of Origen*, i: *Vigiliae Christianae* 62 (2008), 213–232.

3. DET NYE TESTAMENTE

Generelt

- 2005 BYRSKOG, Samuel: *Från hågkomst till litteratur – Evangelierne i den tidiga kyrkan*, i: *MCPL* 20 (Lund 2005), 23–33.
- 2005 HÄGG, Thomas: *Evangelierne som biografier*, i: *MCPL* 20 (Lund 2005), 44–56.

Kanon

- 2005 HALLBÄCK, Geert: Kanon mellem afgrænsning og mangfoldighed. Om Det Nye Testamente som betydningsdannelse, i: *Litteraturen og det hellige. Urtekst – Intertekst – Kontekst*, red. af Ole Davidsen, (*Acta Jutlandica LXXX,1*), Århus: Aarhus Universitetsforlag 2005, 376–384.
- 2005 MARJANEN, Antti: Montanism and the Formation of the New Testament Canon, i: *The Formation of the Early Church* 2005, 239–263.
- 2007 HALLBÄCK, Geert: Kanondannelse og kætteri, i: *Bibliana 8.1* (2007), 5–10.
- 2008 HALLBÄCK, Geert: Kanondannelse og kætteri, i: *Lone Fatum m.fl., Den hemmelige Jesus*, København: Alfa 2008, 19–44.

Fortolkningshistorie

- 2006 KIEFFER, René: Lignelsen om den barmhjertige samaritaner – som kirkefædrene udlagde teksten, i: *Bibliana 7.2* (2006), 23–28.
- 2008 MÜLLER, Mogens: The Expression »Son of Man« and the Development of Christology. A History of Interpretation. London: Equinox Publishing 2008, xv+518 s.
- 2008 MÜLLER, Mogens: ”Menneskesønnen” – en søn af et menneske eller af Mennesket. Mellem spirende ortodoksi og gnosticisme. (*Patristik 8*), 2008, 23 s. Internetpublikation: www.patristik.dk/Patristik8.pdf.
- 2008 SUNDKVIST, Mikael: The Christian Laws in Paul – reading the Apostle with Early Greek Interpreters. Joensuu: University of Joensuu 2008, 316 s. [Disp. ved Joensuu Universitet.].

4. APOKRYFER

Apokryfer generelt

- 2006 OLSSON, Birger: »Så lyder Herrens ord«. Om apokryferne som helig skrift, i: *Kanon* 2006, 281–294.
- 2007 OLSEN, Peter: Jesus & apokryferne. Historisk eller gnostisk kristendom. Logos Media 2007, 150 s.

Apokryfe evangelier

- 2005 HÄGG, Tomas: Evangelierne som biografier, i: *MCPL 20* (Lund 2005), 44–56.
- 2006 SKARSAUNE, Oskar: Jewish-Christian Gospels – Which and how many? i: *Ancient Israel, Judaism, and Christianity in contemporary perspective. Essays in memory of Karl-John Illman*, ed. by Jacob Neusner [et al.], Lanham, Md. 2006, 393–408.
- 2007 MÜLLER, Mogens: Jesus-billedets vilde vækst. Fra Det Nye Testamente til de apokryfe evangelier, i: *Bibliana 8.1* (2007), 11–16.
- 2007 PAGELS, Elaine: De gnostiske evangelier. Evangelierne som Kirken holdt skjult. Oversættelse Torbjørn Bergane. Oslo: Lille måne 2007, 221 s. [1. norske utgaven, Oslo 1980].
- 2008 NIELSEN, Jesper Tang: Da Jesus blev barn. Jesu fødsel og barndom i de apokryfe evangelier, i: *Lone Fatum m.fl., Den hemmelige Jesus*, København: Alfa 2008, 45–77.
- 2008 NIELSEN, Jesper Tang: Korset som frelser. Fremstillingen af Jesu lidelse i de apokryfe evangelier, i: *Lone Fatum m.fl., Den hemmelige Jesus*, København: Alfa 2008, 79–112.

Apokryfe apostelakter

- 2008 FATUM, Lone: Hvad der videre hændte. Kristus, køn og kvindefigurer i Apostelakterne, i: Lone Fatum m.fl., *Den hemmelige Jesus*, København: Alfa 2008, 159–202.

Filipsevangeliet

- 2005 DUNDERBERG, Ismo: Valentinian Views about Adam's Creation. Valentinus and the Gospel of Philip, i: *Lux Humana, Lux Aeterna*. FS Lars Aejmelaeus, ed. Antti Mustakallio m.fl., (Publications of the Finnish Exegetical Society 89), Helsinki 2005, 509–527.
- 2006 THOMASSEN, Einar: Gos. Philip 67:27–30, not 'in a mystery', i: *Coptica – Gnostica – Manichaica*. Mélanges offert à Wolf-Petger Funk, red. L. Painchaud & P.-H. Poirier, (Bibliothèque Copte de Nag Hammadi, Études 7), Louvain: Éditions Peeters 2006, 925–939.
- 2007 LUNDHAUG, Hugo: »There is a Rebirth and an Image of Rebirth«. A Cognitive Poetic Analysis of Conceptual and Intertextual Blending in the Exegesis on the Soul (NHC II,6) and the Gospel of Philip (NHC II,3). Ph.d.-afhandling ved Universitetet i Bergen 2007.
- 2008 LUNDHAUG, Hugo: Fødsel, transformation og opstandelse som en Kristus. Filipsevangeliets rituelle fortolkning af Johannesevangeliet, i: *Mellem venner og fjender* 2008, 267–298.

Hebræerevangeliet

- 2005 LUOMANEN, Petri: On the Fringes of Canon. Eusebius' View of the »Gospel of the Hebrews«, i: *The Formation of the Early Church* 2005, 265–281.

Jakob

- 2008 HYLDAHL, Jesper: Engang slave for den retfærdige gud, nu løskøbt. Udfordringen fra Jakob og Jakobs apokalypse, i: *DTT* 71 (2008), 100–113.

Johannesapokryfen

- 2008 GILHUS, Ingvild Sælid: Sacred Marriage and Spiritual Knowledge. Relations between Carnality and Salvation in the Apocryphon of John, i: *Sacred Marriages. The Divine-Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity*, ed. Martti Nissinen & Risto Uro, Wiona Lake: Eisenbrauns 2008, 487–510.

Judasevangeliet

- 2006 COCKBURN, Andrew: Judasevangeliet, i: *National Geographic Danmark*, 2006/4, 18–35.
- 2006 FRANDBSEN, Paul John: Judasevangeliet. *Dansk Ægyptologisk Selskab* 2006, 11 s.
- 2006 FRANDBSEN, Paul John: Judasevangeliet, i: *Papyrus* 2006, 34–43.
- 2006 Juudaksen evankeliumi. [Judasevangeliet oversat til finsk af] Antti Marjanen & Ismo Dunderberg. Helsinki: WSOY 2006.
- 2006 PEDERSEN, Nils Arne: Fortolkningen af Judas og Jesus, i: *Præsteforeningens Blad* 96 (2006), 362–370.
- 2007 Judasevangeliet fra Codex Tchacos. Red. av Rodolphe Kasser, Marvin Meyer og Gregor Wurst. [Oversetter Grete Helene Moen]. Oslo: Lille måne 2007, 152 s.
- 2007 BAK, Tilde, og BRIX, Katrine: Judasevangeliet fra Codex Tchacos, i: *Bibliana* 8.1 (2007), 31–58.
- 2007 HAUF, Monica: Judas Iskariot – sviker eller ven? Bakgrunnen for det nyoppdagede Judasevangeliet. Oversatt av Tom Heide. Oslo: Orion 2007, 235 s.

- 2007 NIELSEN, Jesper Tang: Jesus' lidelse på godt og ondt. Judasevangeliets populære polemik, i: *Bibliana* 8.1 (2007), 24–30.
- 2007 NIELSEN, Jesper Tang: Judasevangeliet – fundet til tiden, i: *Sfinx* 30 (2007), 10–15.
- 2008 Mellem venner og fjender. En folkebog om Judasevangeliet, tidlig kristendom og gnosis. Red. af Anders Klostergaard Petersen, Jesper Hyldahl og Einar Thomassen. (*Antikken & Kristendommen* 6), København: Anis 2008, 336 s.
- 2008 FALKENBERG, René: Judasevangeliet. [Oversættelse og sproglige noter], i: *Mellem venner og fjender* 2008, 15–38.
- 2008 FALKENBERG, René: Kongerigets hemmeligheder, i: *Mellem venner og fjender* 2008, 119–142.
- 2008 MAGNUSSON, Jörgen: Judasevangeliet. Text, budskab och historisk bakgrund. Lund: Arcus Förlag 2008, 159 s.
- 2008 NIELSEN, Jesper Tang: Kampen om sandheden. [Anmeldelse af »Mellem venner og fjender«], i: *Præsteforeningens Blad* 98 (2008), 964–970.
- 2008 PEDERSEN, Nils Arne: Historien om Judasevangeliet, i: *Mellem venner og fjender* 2008, 81–118.
- 2008 PETERSEN, Anders Klostergaard: Genskrevet Skrift, i: *Mellem venner og fjender* 2008, 39–80.
- 2008 THOMASSEN, Einar: Is Judas Really the Hero of the Gospel of Judas? i: *The Gospel of Judas in Context*, ed. Madeleine Scopello, (*Nag Hammadi and Manichaean Studies* 62), Leiden 2008, 157–170.
- 2008 THOMASSEN, Einar: Judasevangeliet og gnosticisken, i: *Mellem venner og fjender* 2008, 143–166.

Mariaevangeliet

- 2007 FATUM, Lone: Maria Magdalene, Frelserens apokryfe kæreste, i: *Bibliana* 8.1 (2007), 17–23.
- 2008 FATUM, Lone: Maria Magdalene. Frelserens kæreste – skøge eller åndelig idealfigur, i: Lone Fatum m.fl., *Den hemmelige Jesus*, København: Alfa 2008, 113–157.

Sandhedens evangelium

- 2006 MAGNUSSON, Jörgen: Rethinking the Gospel of Truth. A Study of its Eastern Valentinian Setting. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2006, 189 s. [Diss. ved Uppsala Univ. 2006].
- 2007 THOMASSEN, Einar: [Introduction to] The Gospel of Truth, i: *The Nag Hammadi Scriptures, The International Edition*, ed. by Marvin Meyer, New York: Harper Collins 2007.
- 2007 THOMASSEN, Einar: L'Évangile de la vérité (NH I,3; XII,2) [Teksten oversat af A. Pasquier, indledning og kommentar ved Einar Thomassen], i: *Écrits gnostiques. La bibliothèque de Nag Hammadi*, ed. Jean-Pierre Mahé & Paul-Hubert Poirier, (*Bibliothèque de la Pléiade* 538), Paris: Gallimard 2007, 43–84.

Thomasevangeliet

- 2006 Thomasevangeliet. Översatt med inledning av Søren Giversen, svensk översättning Åsa Oja. Tyresö: Vision & Missions förlag 2006, 135 s.
- 2006 Thomasine Traditions in Antiquity. The Social and Cultural World of the Gospel of Thomas, ed. by Jon Ma. Asgeirsson, April D. DeConick and Risto Uro. (*Nag Hammadi and Manichaean Studies* 59), Leiden: Brill 2006, xix+307 s.
- 2006 ASGEIRSSON, Jon Ma.: Conflicting Epic Worlds, i: *Thomasine Traditions* 2006, 155–174.

- 2006 DUNDERBERG, Ismo: *The Beloved Disciple in Conflict? Revisiting the Gospels of John and Thomas*. New York: Oxford University Press 2006, xiii+249 s.
- 2006 DUNDERBERG, Ismo: *From Thomas to Valentinus. Genesis Exegesis in the Fragment 4 af Valentinus and Its Relationship to the Gospel of Thomas*, i: *Thomasine Traditions* 2006, 221–237.
- 2006 LUOMANEN, Petri: »Let Him Who Seeks Continue Seeking«. *The Relationship Between Jewish-Christian Gospels and the Gospel of Thomas*, i: *Thomasine Traditions* 2006, 119–153.
- 2006 MARJANEN, Antti: *The Portrait of Jesus in the Gospel of Thomas*, i: *Thomasine Traditions* 2006, 209–219.
- 2006 URO, Risto: *The Social World of the Gospel of Thomas*, i: *Thomasine Traditions* 2006, 19–38.
- 2008 TSIPARIS, Agneta Enermalm: *Söka och finna i Thomasevangeliet*, i: *Förbistringar och förklaringar – festschrift till Anders Piltz*, red. Per Beskow m.fl., Lund 2008, 617–624.

5. LITURGI

Generelt

- 2007 FRØYSHOV, Stig R.: *The Early Development of the Eight Mode Liturgical System in Jerusalem*, i: *St. Vladimir's Theological Quarterly* 51 (2007), 139–178.
- 2007 FRØYSHOV, Stig R.: *The Cathedral-Monastic Distinction Revisited. Part I: Was Egyptian Desert Liturgy a Pure Monastic Office*, i: *Studia Liturgica* 37 (2007), 198–216.
- 2007 URO, Risto: *Gnostic Rituals from a Cognitive Perspective*, i: *Explaining Christian Origins and Early Judaism. Contributions from Cognitive and Social Science*, red. Petri Luomanen m.fl., (Biblical Interpretation Series 89), Leiden: Brill 2007, 115–137.

Gudstjeneste

- 2005 EKENBERG, Anders: *Den äldsta kristna gudstjänsten – den poetisk-musikaliska dimensionen*, i: *Imago Dei* 2005, 75–96.
- 2006 FRØYSHOV, Stig R.: *Søndagsnattens vigilie i Jerusalems oppstandelseskirke – biskoppelig og monastisk*, i: *MCPL* 21 (Lund 2006), 39–52.

Kirkeår og perikopeordninger

- 2005 ENGBERG, Sysse G.: *Les lectionnaires grecs*. Paris 2005. Internetpublikation fra IRHT i Paris: http://aedilis.irht.cnrs.fr/liturgie/05_1.htm.
- 2006 ENGBERG, Sysse Gudrun: *The Prophetologion and the Triple-lection Theory. The Genesis of af Liturgical Book*, i: *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata, terza serie, vol. 3 (Rom-Grottaferrata 2006)*, 67–91. [fra samleværket: *The Current State of Byzantine Musical Studies. After 75 Years of Monumenta Musicae Byzantinae, Acts of the International Conference held at Carlsberg Academy, Copenhagen, 16 – 17 Juni, 2006*].
- 2007 ANDERSEN, Knud Tage: *Påskekalendere i Oldkirken. En historisk undersøgelse af den kristne påskekalenders tilblivelse og dens udvikling fra patriark Demetrios' tid (188–230) frem til Dionysios den Lille 95-års påsketavle (532)*. Ph.d.-afhandling ved Aarhus Universitet. Forsvar 23. aug. 2007.
- 2008 ENGBERG, Sysse: *Profetologion og tre-læsningsteorien. Om tilblivelsen af en liturgisk bog*. (Patristik 9), 2008, 33 s. Internetpublikation: www.patristik.dk/Patristik9.pdf.

- 2008 LØNSTRUP, Gitte: Constructings Myths. The Foundation of Roma Christiana on 29 June, i: *Analecta Romana Instituti Danici* 33 (2008), 19–56. (ARID Online: www.acdan.it/analecta/analecta.htm).

Hymner og musik

- 2005 EKENBERG, Anders: Den äldsta kristna gudstjänsten – den poetisk-musikaliska dimensionen, i: *Imago Dei* 2005, 75–96.
- 2005 PELTOMAA, Leena Mari: Hymnen som teologisk traktat i den kristologiska striden, i: *Imago Dei* 2005, 119–136.
- 2005 PILTZ, Anders: Bild och estetik i den tidiga latinska hymndigtningen, i: *Imago Dei* 2005, 97–118.
- 2007 FRØYSHOV, Stig R.: The Early Development of the Eight Mode Liturgical System in Jerusalem, i: *St. Vladimir's Theological Quarterly* 51 (2007), 139–178.
- 2008 TROELSGÅRD, Christian: A New Source for The Early Octoechos? Papyrus Vindobonensis G.19.934 and its musical implications. Internetpublikation: *Byzantine Musical Culture* 2008, s. 668–679: <http://www.asbmh.pitt.edu/page12/Troelsgard.pdf>

Bønner, tidebøn

- 2005 FRØYSHOV, Stig R.: Bønnens praksis i den egyptiske örkenmonastisismen – en innledende studie, i: *NTT* 106 (2005), 147–169.
- 2007 FRØYSHOV, Stig R.: The Cathedral-Monastic Distinction Revisited. Part I: Was Egyptian Desert Liturgy a Pure Monastic Office, i: *Studia Liturgica* 37 (2007), 198–216.

6. FROMHEDSLIV

Generelt

- 2005 URO, Risto: Explaining Early Christian Asceticism. Methodological Considerations, i: *Lux Humana, Lux Aeterna*. FS Lars Aejmelaesus, ed. Antti Mustakallio m.fl., (Publications of the Finnish Exegetical Society 89), Helsinki 2005, 458–474.
- 2008 CLÉMENT, Olivier: Kilder. Kirkefædrene om troens liv. Tekster og kommentarer. Oversat til dansk af Merete Ussing og med et forord af Grethe Livbjerg. Kbh.: Katolsk Forlag 2008, 340 s. [Oversættelse af fransk original: Sources].
- 2008 VIDÉN, Gunhild: Himmelsk brud jordisk mor – Ett kvinnodilemma i tidigkristen tid? i: *Förobstringar och förklaringar – festskrift till Anders Piltz*, red. Per Beskow m.fl., Lund 2008, 695–701.

Apostle, martyrer og helgener

- 2006 STEPPA, Jan-Eric: Jerusalem och det sanna korset – Bland biskopar, munkar och pilgrimer i skuggan av Chalcedon [Vita Melania], i: *MCPL* 21 (Lund 2006), 53–66.
- 2007 DAHLMAN, Britt: Saint Daniel of Sketis. A Group of Hagiographic Texts. Edited with Introduction, Translation and Commentary. (Studia Byzantina Upsaliensia 10), Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2007, 260 s. [Ph.d. afhandling ved Lunds Univ. 2007].
- 2008 [Antonios]: Symeons stylitens liv. Övers. Tomas Hägg, i: *SPB* 5 (2008), 141–158.
- 2008 Eugendus liv. Övers. Elisabeth Göransson i: *SPB* 5 (2008), 159–179.
- 2008 Pachomios liv, kapitel 1–30. Övers. Per Beskow & Samuel Rubenson, i: *SPB* 5 (2008), 123–141.

- 2008 WITAKOWSKI, Witold: The Etiopic Life of John Chrysostom, i: Chrysostomosbilder in 1600 Jahren. Facetten der Wirkungsgeschichte eines Kirchenvaters, ed. W. Walraff & R. Brändle, (Arbeiten zur Kirchengeschichte 105), Berlin 2008, 223–231.

Munkevæsen

- 2005 FRØYSHOV, Stig R.: Bønnens praksis i den egyptiske ørkenmonastisismen – en innledende studie, i: NTT 106 (2005), 147–169.
- 2005 STEPPA, Jan-Eric: Kristus och Hellas. Bland munkar och magiker i den tidiga kristendomen, i: Kyrkohistorisk årsskrift 2005, 13–22.
- 2007 RUBENSON, Samuel: Arguments and Authority in early Monastic Correspondance, i: Foundations of Power and Conflicts of Authority in Late-Antique Monasticism, red. A. Camplani & G. Filoramo, (Orientalia Lovaniensia Analecta 157), Leuven: Peeters 2007, 75–87.
- 2007 RUBENSON, Samuel: Ascetism and Monasticism, i: The Cambridge History of Christianity, vol. II, ed. A. Casiday & W. Löhr, Cambridge: Cambridge University Press 2007, 637–668.
- 2008 Svenskt patristiskt bibliotek. Huvudred. Samuel Rubenson. Band 5: Asketer och munkar, red. Samuel Rubenson. Skellefteå: Artos & Norma 2008, 272 s. [Forkortet: SPB 5 (2008)].
- 2008 Augustinus regel. Övers. Birgitta Hallding & Per Beskow, i: SPB 5 (2008), 59–69.
- 2008 Pachomios regel. Övers. Bengt Ellenberger, i: SPB 5 (2008), 35–58.
- 2008 OLSEN, Harald: Ørkenvind. Arven fra ørkenens fedre og mødre. Oslo: Verbum 2008, 484 s.
- 2008 RUBENSON, Samuel: Inledning, i: SPB 5 (2008), 11–32.
- 2008 WILLIAMS, Rowan: Stilhed og honningkager. Ørkenens visdom. København: Alfa 2008, 136 s.

7. ORGANISATION OG EMBEDE

Embede

- 2005 BAKKE, Odd Magne: The Episcopal Ministry and the Unity of the Church from the Apostolic Fathers to Cyprian, i: The Formation of the Early Church 2005, 379–408.
- 2005 AASGAARD, Reidar: »Brothers and Sisters in the Faith« – Christian Siblingship as an Ecclesiological Mirror in the First Two Centuries, i: The Formation of the Early Church 2005, 285–316.

8. DOGMEHISTORIE OG SYMBOLIK

Generelt

- 2005 THUNBERG, Lars: Äkta kristendom. Från fornkyrkan till vår tid. Skellefteå: Artos 2005, 504 s. [Især kap. 1, s. 15–32: Några drag ur den traditionella kristendomen].
- 2006 PEDERSEN, Else Marie Wiberg: [Om oldkirkens dogmehistorie], i: Tankens magt. Vestens idehistorie, red. Hans Sigsgaard Jensen m.fl., Kbh. 2006, bind 1, 423–443.

Nikænum og Athanasianum

- 2008 VILLADSEN, Holger: Nikænum i dansk liturgisk tradition, i: DTT 71 (2008), 1–27.

Skrift og tradition

- 2007 HVIDT, Niels Christian: *Christian Prophecy. The Post-Biblical Tradition*. Oxford: Oxford University Press 2007, XVIII+418 s. [Diss. Rom 2001. Der er stof fra den oldkirkelige periode s. 73–95].

Apoloetik

- 2006 Til forsvar for kristendommen – tidlige kristne apologeter. Red. af Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen og Jörg Ulrich. (*Antikken og kristendommen* 4), Frederiksberg: Anis 2006, 379 s.
- 2006 ENGBERG, Jakob: Fordømmelse, kritik og forundring – samtidige hedenske forfatteres bedømmelse af kristne og kristendom, i: *Til forsvar for kristendommen*, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 291–328.
- 2006 ENGBERG, Jakob: Appendix – oversættelse af samtidige hedenske forfatteres bedømmelse af kristne og kristendom. [Plinius, Trajan, Hadrian, Tacitus, Fronto, Marcus Aurelius, Lukian, Galen], i: *Til forsvar for kristendommen*, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 329–337.
- 2006 PETERSEN, Anders Klostergaard: Apoloetik – et Århusprojekt, i: *Præsteforeningens Blad* 96 (2006), 138–145.
- 2006 ULRICH, Jörg: Apologeter og apoloetik i det 2. århundrede, i: *Til forsvar for kristendommen*, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 17–61.
- 2006 WILLERT, Niels: *The Reception of Biblical and Graeco-Roman Ethics in the Apologetics of the Early Church*, i: *Beyond Reception* 2006, 89–116.
- 2007 *Three Greek Apologists / Drei griechische Apologeten: Origen, Eusebius & Athanasius*. Ed. Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich. (*Early Christianity in the Context of Antiquity* 3), Frankfurt am Main: Peter Lang 2007, 214 s.
- 2007 ENGBERG, Jakob: *Impulsore Chresto. Opposition to Christianity in the Roman Empire c. 50–250 AD*. (*Early Christianity in the Context of Antiquity* 2), Frankfurt am Main: Peter Lang 2007, 349 s. [Bearbejdelse af ph.d.-afhandling fra 2004].
- 2007 KAHLOS, Maijastina: *Debate and Dialogue. Christian and Pagan Cultures, c. 380–430*. (*Ashgate New Critical Thinking*), Aldershot: Ashgate 2007, x+213 s.

Gudsforståelse

- 2007 MÜLLER, Mogens: *Den sande gudsdyrkelses oprindelse – en skitse*, i: *DTT* 70 (2007), 83–92.

Antropologi

- 2008 BØRRESEN, Kari Elisabeth: *One God in two Sexes. Gender Models in Formative Christianity and Islam*, i: *Donne tra saperi e potere nella storia delle religioni*, red. Sofia Boesch & Enzo Pace, Brescia: Morcelliani 2008, 89–97.

Kristologi

- 2005 PELTOMAA, Leena Mari: *Hymnen som teologisk traktat i den kristologiska striden*, i: *Imago Dei* 2005, 119–136.
- 2005 SKARSAUNE, Oskar: *Inkarnasjonen – myte eller faktum?* Oslo: Lunde 2005, 162 s. [Tidl. norsk udgave i 1988].
- 2005 SKARSAUNE, Oskar: *Den ukjente Jesus. Nye kilder til hvem Jesus virkelig var? Da Vinci-koden, Gralsfortellingene, Thomasevangeliet, Q-kilden*. Oslo: Avenir 2005, 246 s.
- 2005 SKARSAUNE, Oskar: *We have found the Messiah. Jewish Believers in Jesus in Antiquity*. (*Mishkan* 45), Jerusalem: Caspari Center for Biblical and Jewish Studies 2005, 128 s.

- 2006 HØJLUND, Asger Chr.: Men han gav afkald. Bidrag til kristologien. (Menighedsfakultetets videnskabelige serie 11), Århus: Kolon 2006, 404 s.
- 2006 SKARSAUNE, Oskar: Den ukendte Jesus – nye kilder til, hvem Jesus egentlig var: Da Vinci mysteriet, gralsfortællingerne, Thomasevangeliet, Q-kilden. Oversat af Alice Andersen. Fredericia: Lohses Forlag 2006, 288 s. [Norsk original: Den ukjente Jesus].
- 2007 STEPPA, Jan-Eric: The Reception of Messianism and the Worship of Christ in the Post-Apostolic Church, i: The Messiah, in *Early Judaism and Christianity*, ed. Magnus Zetterholm, Minneapolis: Fortress Press 2007, 79–116.
- 2007 ZETTERHOLM, Magnus (ed.): The Messiah. In *Early Judaism and Christianity*. Minneapolis: Fortress Press 2007, xxvii+163 s.
- 2008 STEPPA, Jan-Eric: Kjetterretorikk og definisjonsmakt. Kristologiske konflikter i senantikken (300–450), i: *Kjetterne og kirken. Fra antikken til i dag*, red. Tomas Hägg, Oslo 2008, 45–75.

Soteriologi

- 2006 Nåden og den frie vilje. Red. af Bo Kristian Holm og Else Marie Wiberg Pedersen. København: Anis 2006, 365 s.
- 2006 DAGEMARK, Siver: Man's Search for Salvation exemplified by Christian and Pagan Beliefs from the Third Century, i: *Pagani e christiani alla ricerca della salvezza, secolo I – III*, (Studia Ephemeridis Augustianum 96), Roma 2006, 137–207.
- 2008 KRISTIANSEN, Ståle Johannes: Gjenoprettelse. Perspektiver på kristen frelsesforståelse, i: *Kirke og Kultur* 113 (2008), 241–256.

Ekklesiologi og pneumatologi

- 2005 TOLLEFSEN, Torstein: The Holy Spirit and the Transformation of the Cosmos, i: *Der Heilige Geist im Leben der Kirche*, (Pro Oriente 29, Wiener patristische Tagungen II), Innsbruck-Wien 2005, 373–379.
- 2008 RUNESSON, Anders: Inventing Christian Identity – Paul, Ignatius, and Theodosius I, i: *Exploring Early Christian Identity*, ed. Bengt Holmberg, Tübingen 2008, 59–92.

Etik og parenese

- 2008 BØRTNES, Jostein: Sodomias synd – retorisk våpen for jøder og kristne i kampen mot de vantro, i: *Kunst og kultur* 94 (2008), 240–251.
- 2008 THORSTEINSSON, Runar M.: The Role of Morality in the Rise of Roman Christianity, i: *Exploring Early Christian Identity*, ed. Bengt Holmberg, Tübingen 2008, 139–157.
- 2006 WILLERT, Niels: The Reception of Biblical and Graeco-Roman Ethics in the Apologetics of the Early Church, i: *Beyond Reception* 2006, 89–116.

Andre dogmehistoriske emner

- 2005 NØJGAARD, Rasmus: Kødets opstandelse – krop og ånd i den tidlige kirke, i: *Bibliana* 6.2 (2005), 68–74.
- 2005 SVARTVIK, Jesper: Ordets hydda i Babel, Alexandria, Hippo och Lissabon – Om teodicén som hermeneutisk metod, i: *STK* 81 (2005), 29–39.
- 2006 GILHUS, Ingvild Sælid: Animals, Gods and Humans. Changing attitudes to animals in Greek, Roman and early Christian ideas. London: Routledge 2006, viii+322 s.
- 2006 PELTOMAA, Leena Mari: Towards the Origins of the History of the Cult of Mary, i: *Studia Patristica* 40, Louvain 2006, 75–86.
- 2008 DAHLMAN, Britt: Från dold helighet till helig dårskap, i: *MCPL* 23 (2008), 31–40.

- 2008 ENDSJØ, Dag Øistein: Primordial landscapes, incorruptible bodies. Desert ascetism and the Christian appropriation of Greek ideas on geography, bodies, and immortality. (American University Series VII, Theology and religion 272), Peter Lang 2008, x+195 s.

Skismaer og dogmatiske stridigheder

- 2005 A Companion to Second-Century Christian »Heretics«. Ed. by Antti Marjanen & Petri Luomanen. (Suppl. to *Vigiliae Christianae* 76), Leiden: Brill 2005, xiii+385 s.
- 2005 HÄKKINEN, Sakari: Ebionites, i: A Companion to Second-Century Christian »Heretics« 2005, 247–278.
- 2005 LUOMANEN, Petri: Nazarenes, i: A Companion to Second-Century Christian »Heretics« 2005, 279–314.
- 2005 MARJANEN, Antti: Montanism. Egalitarian Ecstatic »New Prophecy«, i: A Companion to Second-Century Christian »Heretics« 2005, 185–212.
- 2005 MARJANEN, Antti: Montanism and the Formation of the New Testament Canon, i: The Formation of the Early Church 2005, 239–263.
- 2007 JACOBSEN, Anders-Christian: Ret og vrang lære i oldkirken – og nu. Et spørgsmål om teologiens normer, i: Retten og den rette lære – En bog om læresagers behandling i folkekirken, ed. Eberhard Harbsmeier m.fl., København 2007, 51–76.
- 2007 LUOMANEN, Petri: Ebionites and Nazarenes, i: Jewish Christianity Reconsidered, ed. Matt Jackson-McCabe, Minneapolis: Augsburg Fortress 2007, 81–118.
- 2008 Kjetterne og kirken. Fra antikken til i dag, red. Tomas Hägg. Oslo: Scandinavian Academic Press 2008, 255 s.
- 2008 JACOBSEN, Anders-Christian Lund: Sand og falsk kristendom i andet århundrede, i: Mellem venner og fjender 2008, 207–230.
- 2008 PETERSEN, Anders Klostergaard: 'Gnostisk kristendom' som kristendom, i: Mellem venner og fjender 2008, 231–266.
- 2008 STEPPA, Jan-Eric: Kjetterretorikk og definisjonsmakt. Kristologiske konflikter i senantikken (300–450), i: Kjetterne og kirken. Fra antikken til i dag, red. Tomas Hägg, Oslo 2008, 45–75.
- 2008 THOMASSEN, Einar: Kjetteribegrepets opprinnelse og de første kjetteriene, i: Kjetterne og kirken. Fra antikken til i dag, red. Tomas Hägg, Oslo 2008, 12–32.

9. KRISTENDOMMEN OG SENANTIKKENS RELIGION

Generelt

- 2005 KAHLOS, Maijastina: *Pompa diaboli. The Grey Area in Urban Festivals in the Fourth and Fifth Centuries*, i: *Collection Latomus 287 (2005)*. (Studies in Latin Literature and Roman History 12, ed. by Carl Deroux).
- 2006 *Beyond Reception. Mutual influences between Antique Religion, Judaism and Early Christianity*, ed. David Brakke, Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich. (Early Christianity in the Context of Antiquity 1), Frankfurt: Peter Lang 2006, 245 s.
- 2006 ENGBERG, Jakob: Appendix – oversættelse af samtidige hedenske forfatteres bedømmelse af kristne og kristendom. [Plinius, Trajan, Hadrian, Tacitus, Fronto, Marcus Aurelius, Lukian, Galen], i: *Til forsvar for kristendommen*, red. af Jakob Engberg m.fl., Frederiksberg: Anis 2006, 329–337.
- 2006 THOMASSEN, Einar: *The Reception of Greco-Roman Religious and Cultic Terminology in Judaism and Christianity with Special Reference to Sacrificial Terminology*, i: *Beyond Reception* 2006, 137–153.

- 2007 KAHLOS Maijastina: Debate and Dialogue. Christian and Pagan Cultures, c. 380–430. (Ashgate New Critical Thinking), Aldershot: Ashgate 2007, x+213 s.

Jødedommen

- 2005 SKARSAUNE, Oskar: We have found the Messiah. Jewish Believers in Jesus in Antiquity. (Mishkan 45), Jerusalem: Caspari Center for Biblical and Jewish Studies 2005, 128 s.
- 2006 SKARSAUNE, Oskar: Jewish-Christian Gospels – Which and how many? i: Ancient Israel, Judaism, and Christianity in contemporary perspective. Essays in memory of Karl-John Illman, ed. by Jacob Neusner ... [et al.], Lanham, Md. 2006, 393–408.
- 2007 Explaining Christian Origins and Early Judaism. Contributions from Cognitive and Social Science, ed. Petri Luomanen, Ilkka Pyysiäinen & Risto Uro. (Biblical Interpretation Series 89), Leiden: Brill 2007, viii+327 s.
- 2007 Jewish Believers in Jesus. The Early Centuries, ed. Oskar Skarsaune and Reidar Hvalvik. Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers 2007, 930 s. [Forkortet: Jewish Believers in Jesus 2007].
- 2007 EKENBERG, Anders: Evidence for Jewish Believers in ‘Church Orders’ and Liturgical Texts, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 640–658.
- 2007 ELGVIN, Torleif: Jewish Christian Editing of the Old Testament Pseudepigrapha, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 278–304.
- 2007 HIDAL, Sten: Evidence for Jewish Believers in the Syriac Fathers, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 568–580.
- 2007 HVALVIK, Reidar: Jewish Believers and Jewish Influence in the Roman Church until the Early Second Century, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 179–216.
- 2007 HÄLLSTRÖM, Gunnar af & Oskar Skarsaune: Cerinthus, Elxai, and Other Alleged Jewish Teachers or Groups, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 488–502.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: Jewish Believers in Jesus in Antiquity – Problems of Definition, Method and Sources, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 3–21.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: Fragments of Jewish Christian Literature Quoted in Some Greek and Latin Fathers, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 325–378.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: Jewish Christian Sources Used by Justin Martyr and Some Other Fathers, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 379–416.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: The Ebionites, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 419–462.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: Evidence for Jewish Believers in Greek and Latin Patristic Literature, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 505–567.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: The History of Jewish Believers in the Early Centuries – Perspectives and Framework, i: Jewish Believers in Jesus 2007, 745–781.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: Nytt syn på de jødekristerne i oldkirkens tid? i: Budskab. Årsskrift for Fjellhaug Misjonsskole 8 (Oslo 2007), 11–24.
- 2008 The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E.: A Source Book, red. Anders Runesson, Donald D. Binder & Birger Olsson. (Ancient Judaism and Early Christianity 72), Leiden: Brill 2008, 327 s.
- 2008 KIEFFER, René: Det judiska arvet hos de första kristna, i: Förbistringar och förklaringar – festskrift till Anders Piltz, red. Per Beskow m.fl., Lund 2008, 387–392.
- 2008 SKARSAUNE, Oskar: Jødedom og kristendom i antikken – behov for et nytt paradigme? i: Lære og liv (1/2008), 12–17.
- 2008 SKARSAUNE, Oskar: From the Jewish Messiah to the Creeds of the Church, i: Evangelical Review of Theology 32 (2008), 224–237.

Gnosticisme generelt

- 2005 DUNDERBERG, Ismo: The School of Valentinus, i: A Companion to Second-Century Christian »Heretics« 2005, 64–99.
- 2005 HYLDAHL, Jesper: Den gnostiske myte som svar på nutidens udfordringer, i: *Bibliana* 6.1 (2005), 32–37.
- 2005 MYLLYKOSKI, Matti: Cerinthus, i: A Companion to Second-Century Christian »Heretics« 2005, 213–246.
- 2005 PEARSON Birger A.: Basilides the Gnostic, i: A Companion to Second-Century Christian »Heretics« 2005, 1–31.
- 2005 RASIMUS, Tuomas: Ophite Gnosticism, Sethianism and the Nag Hammadi Library, i: *Vigiliae Christianae* 59 (2005), 235–263.
- 2006 MAGNUSSON, Jörgen: Rethinking the Gospel of Truth. A Study of its Eastern Valentinian Setting. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2006, 189 s. [Diss. ved Uppsala Univ. 2006].
- 2006 RASIMUS, Tuomas: Paradise Reconsidered. A Study of the Ophite Myth and Ritual and their Relationship to Sethianism. Helsinki: University of Helsinki 2006. [Diss.].
- 2007 OLSEN, Peter: Jesus & apokryferne. Historisk eller gnostisk kristendom. Logos Media 2007, 150 s.
- 2007 THOMASSEN, Einar: From Wisdom to Gnosis, i: *Colleque international, »L'Évangile selon Thomas et les textes de Nag Hammadi«*, red. L. Painchaud & P.-H. Poirier, (Bibliothèque Copte de Nag Hammadi, Études 8), Louvain: Éditions Peeters 2007, 585–598.
- 2007 URO, Risto: Gnostic Rituals from a Cognitive Perspective, i: *Explaining Christian Origins and Early Judaism. Contributions from Cognitive and Social Science*, red. Petri Luomanen m.fl., (Biblical Interpretation Series 89), Leiden: Brill 2007, 115–137.
- 2008 Mellem venner og fjender. En folkebog om Judasevangeliet, tidlig kristendom og gnosis. Red. af Anders Klostergaard Petersen, Jesper Hyldahl og Einar Thomassen. (Antikken & Kristendommen 6), København: Anis 2008, 336 s. [Forkortet: Mellem venner og fjender 2008].
- 2008 HYLDAHL, Jesper: Gnosis og gnosticisme som religiøst fænomen, i: *Mellem venner og fjender* 2008, 167–182.
- 2008 PETERSEN, Anders Klostergaard: 'Gnostisk kristendom' som kristendom, i: *Mellem venner og fjender* 2008, 231–266.
- 2008 MARJANEN, Antti: 'Gnosticisme', i: *Mellem venner og fjender* 2008, 183–206.
- 2008 THOMASSEN, Einar: Kilder og arbejdsredskaber til studiet af gnosticismen, i: *Mellem venner og fjender* 2008, 299–314.

Enkelte gnostiske tekster

- 2006 THOMASSEN, Einar: The Spiritual Seed. The 'Church' of the Valentinians. (Nag Hammadi and Manichaean Studies 60), Leiden-Boston: Brill 2006, xv+545 s.
- 2007 GILHUS, Ingvild Sælid: Mellom jordiske kvinner og himmelske 'Bedre halvdel'. Asketiske udfordringer i kodeks II fra Nag Hammadi, i: *Collegium Biblicum* 2007, 7–20.
- 2007 LUNDHAUG, Hugo: »There is a Rebirth and an Image of Rebirth«. A Cognitive Poetic Analysis of Conceptual and Intertextual Blending in the Exegesis on the Soul (NHC II,6) and the Gospel of Philip (NHC II,3). Ph.d.-afhandl., Universitetet i Bergen 2007.
- 2007 LUNDHAUG, Hugo: Conceptual Blending in the Exegesis on the Soul, i: *Explaining Christian Origins and Early Judaism. Contributions from Cognitive and Social Science*, red. Petri Luomanen m.fl., (Biblical Interpretation Series 89), Leiden: Brill 2007, 141–160.

- 2007 THOMASSEN, Einar: [Indledninger og noter på engelsk til forskellige skrifter fra Nag Hammadi], i: *The Nag Hammadi Scriptures, The International Edition*, ed. by Marvin Meyer, New York: Harper Collins 2007.
- 2007 THOMASSEN, Einar: [Indledninger og noter på fransk til forskellige skrifter fra Nag Hammadi], i: *Écrits gnostiques. La bibliothèque de Nag Hammadi*, ed. Jean-Pierre Mahé & Paul-Hubert Poirier, (Bibliothèque de la Pléiade 538), Paris: Gallimard 2007.
- 2008 DUNDERBERG, Ismo: *Beyond Gnosticism. Myth, Life and Society in the School of Valentinus*. New York: Columbia University Press 2008, 307 s.
- 2008 URO, Risto: *The Bridal Chamber and Other Mysteries. Ritual System and Ritual Transmission in the Valentinian Movement*, i: *Sacred Marriages. The Divine-Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity*, red. Martti Nissinen & Risto Uro, Wiona Lake: Eisenbrauns 2008, 457–486.

Andre senantikke religioner

- 2005 MIKKELSEN, Gunner B.: Shared features in the terminology of Chinese Nestorian and Manichaean texts, i: *Quinto Congresso Internazionale di Studi sul Manicheismo*, ed. A. v. Tongerloo m.fl., Lovanii: Brepols 2005, 263–275.
- 2006 Manichaean Homilies – with a number of hitherto unpublished fragments. Edited by Nils Arne Pedersen. (*Corpus fontium manichaeorum, Series coptica 3*), Turnhout: Brepols 2006, 260 s.
- 2006 RYEN, Jan Olav: *The Tree in the Lightworld. A Study in the Mandaean Vine Motiv.* (*Acta humaniora*), Oslo: University of Oslo Unipub 2006, v+352 s. [Doktorafhandling, Universitetet i Oslo 2006].
- 2007 BJØRNEBYE, Jonas: »Hic locus est felix, sanctus, piusque benignus«. The cult of Mithras in fourth century Rome. Ph.d.-afhandling, University of Bergen 2007. Internetversion: <http://hdl.handle.net/1956/2229>.

10. KRISTENDOMMEN OG SENANTIKKENS KULTUR OG SAMFUND

Kultur generelt

- 2005 JENSEN, Jørgen I.: Det nye menneske. Kirke og kulturel aktivitet i det første årtusind – en udfordring til vor tid? i: *Imago Dei* 2005, 11–30.
- 2005 WIFSTRAND, Albert: *Epochs and Styles. Selected Writings on the New Testament, Greek Language and Greek Culture in the Post-Classical Era.* (*Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 179*), Tübingen: Mohr 2005, viii+240 s.
- 2006 Tankens magt. Vestens idehistorie. Red. Hans Siggaard Jensen, Ole Knudsen, Frederik Stjernfelt. Kbh: Lindhardt & Ringhof 2006, 3 bind, 2468 s. [Patristisk relevant er især kapitlerne: Religion og teologi før 350, bd. 1, 202–236. Religion og teologi 350–1350, bd. 1, 411–464].
- 2006 BAKKE, Odd Magne: Møte mellom kristendom og gresk-romersk kultur i det andre hundreåret med utgangspunkt i anti-kristen polemikk, i: *Misjon og kultur. Festskrift til Jan-Martin Berendtsen*, red. Thor Strandenæs, Stavanger 2006, 117–140.
- 2006 KAHLOS, Maijastina: *In-Between Figures in Christian Literature*, i: *Studia Patristica* 40, Louvain 2006, 215–220.
- 2007 ENGBERG, Jakob: *Impulsore Chresto. Opposition to Christianity in the Roman Empire c. 50–250 AD.* (*Early Christianity in the Context of Antiquity 2*), Frankfurt am Main: Peter Lang 2007, 349 s. [Bearbejdelse af ph.d.-afhandling fra 2004].

- 2008 ENDSJØ, Dag Øistein: Primordial landscapes, incorruptible bodies. Desert ascetism and the Christian appropriation of Greek ideas on geography, bodies, and immortality. (American University Series VII, Theology and religion 272), Peter Lang 2008, x+195 s.
- 2008 KRISTIANSEN, Ståle Johannes: Athen og Jerusalem i kontrapunkt – om kirkefedrenes møte med den klassiske tenkning, i: NTT 109 (2008), 140–158.

Filosofi

- 2005 FAUSKE, Heidi Heilevang: Paideia versus soteria. Et studium av menneskesynets utvikling i antikken med utgangspunkt i den greske filosofiske tradisjonen og Origenes' og Augustins definisjon av den frie vilje. Oslo: Forfatteren 2005, 135 s. [Hovedoppgave i religionshistorie, Univ. i Oslo 2005].
- 2006 FAUSKE, Heidi Heilevang: Paideia and soteria, i: *Studia Theologica* 60 (2006), 164–185. [Inndrager især Origenes og Augustin].
- 2007 VAAGS, Ralph Henk, Henny Fiskå Hægg og Olav-Kansgar Straum: *Filosofiens historie*. Bergen: Fagbokforl. 2007, 138 s.
- 2008 JOHANSEN, Anniken Marie: Dionysios Areopagitens hierarkilære. Metafysikk og kosmologi i møtet mellom kristendom og filosofi i senantikken. Oslo 2008, 117 s. [Masteroppgave i religionshistorie, Universitetet i Oslo].

Sociale forhold

- 2005 BAKKE, Odd Magne: *When Children became People. The Birth of Childhood in Early Christianity*. Minneapolis: Fortress Press 2005, ix+348 s.
- 2006 BAKKE, Odd Magne: The Ideal of the Upbringing of Children in Early Christianity, i: *Studia Patristica* 40, Louvain 2006, 159–164.
- 2006 BAKKE, Odd Magne: Upbringing of Children in the Early Church. The Responsibility of Parents, Goals and Methods, i: *Studia Theologica* 60 (2006), 145–163. [Vedrører især Didaskalia, De Apostolske Konstitutioner og Johannes Chrysostomos].
- 2006 AASGAARD, Reidar: Children in Antiquity and Early Christianity. Research History and Central Issues, i: *Familia* 33 (Salamanca 2006), 23–46.

Kristenforfølgelser

- 2007 ENGBERG, Jakob: *Impulsore Chresto. Opposition to Christianity in the Roman Empire c. 50–250 AD. (Early Christianity in the Context of Antiquity 2)*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2007, 349 s. [Bearbejdelse af ph.d.-afhandling fra 2004].

11. ARKÆOLOGI, KUNST OG ARKITEKTUR

Arkæologi

- 2007 BRANDT, Olof: Il cerimonia, l'epigrafista e la fondazione del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, i: *Rivista de archeologia cristiana* 83 (2007), 193–222.
- 2007 BRANDT, Olof: Osservazioni sul battisterio paleocristiano di Nocera Superiore, i: *Opuscula Romana* 31–32 (2006–2007), 189–202. [Trykt i 2008].
- 2007 PENTZ, Peter: Krystalkugler og kristen mystik, i: *Sfinx* 30 (2007), 4–9.
- 2008 Unexpected voices. The graffiti in the cryptoporticus of the Horti Sallustiani and papers from a conference on graffiti at the Swedish Institute in Rome, 7 March 2003, ed. Olof Brandt. (Skrifter utgivna av Svenska institutet i Rom, 4:o, 59), Stockholm 2008, 188 s.

- 2008 BRANDT, Olof: A fresh look at the cryptoporticus in the area of the Embassy of the United States of America in Rome, i: *Unexpected voices 2008* [se ovenfor], 37–48.
- 2008 BRANDT, Olof: I muri trasversali di Santa Croce in Gerusalemme e la sinagoga di Ostia, i: *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome* 1 (2008), 155–166.

Kunst

- 2005 BEK, Lise & Carsten BACH-NIELSEN: Et barn blev født. Julen og dens billeder i kristendom, kultur og kunst. [Især s. 15–24 og 35–46]. Århus: Sfinx 2005, 191 s.
- 2005 GILHUS, Ingvild Sælid: Dyrefremstillinger og menneskelige identiteter. Dyr i kristne og pagane bilder, i: *Imago Dei* 2005, 55–74.
- 2005 HELLEMO, Geir: Guds tale – historisk, mytisk eller hva? Om bildets betydning for teksttolkning, i: *Imago Dei* 2005, 31–54.
- 2005 KARAHAN, Anne: Byzantine holy images and the issue of transcendence and immanence. The theological background of the Late Byzantine Palaiologan iconography and aesthetics of the Chora church, Istanbul. Stockholm: Dept. of History of Art, Stockholm Univ. 2005, 237 s. + ill. [Diss. 2005].
- 2005 KIILERICH, Bente: Likeness and Icon. The Imperial Couples in Hagia Sophia, i: *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 18, n.s. 4, Roma: Bardi 2005, 175–203. (= The »Demiourgos«, Prof. Hjalmar Torp).
- 2005 Westergaard, Elof: *Opstandelsens billeder*. København: Anis 2005, 192 s.
- 2006 HVALVIK, Reidar: Christ Proclaiming His Law to the Apostles. The Traditio Legis-Motif in Early Christian Art and Literature, i: *The New Testament and Early Christian Literature in Greco-Roman Context. Studies in Honor of David E. Aune*, ed. John Fotopoulos (Novum Testamentum Supplements 122), Leiden 2006, 405–438.
- 2006 PORSBORG, Søren: Symbolik og forkyndelse, i: *Tankens magt. Vestens idehistorie*, red. Hans Sigsgaard Jensen m.fl., København 2006, bind 1, 330–358.
- 2006 SMEDEGAARD ANDERSEN, Lisbeth: *Det åbenbarede ansigt. Kristusbilledes historie*. Kbh.: Thaning og Appel 2006, 274 s.
- 2007 KRISTENSEN, Troels Myrup: Billedstrid i det senantikke Ægypten, i: *Sfinx* 30 (2007), 156–161.

Arkitektur

- 2006 BILDE, Per: Early Christian Cult Buildings. The Development of Early Christian Architecture from the »House Churches« to Constantine Basilicas, i: *Kalathos – Studies in Honour of Asher Ovadhia*, ed. Sonia Mucznik, Tel Aviv 2006, 127–142.
- 2006 HANSEN, Maria Fabricius: Teologi og kirkebyggeri. Om genbrug i romersk middelarkitektur. (Patristik 4), 2006, 21 s. Netdokument: www.patristik.dk/Patristik4.pdf.
- 2008 RØSÆG, Nils Aksel: Teater – triumfbue – kirke. Fra romerske Galilea til romanske Provence, i: *Kyrkohistorisk Årsskrift* 108 (2008), 25–46.

C. KIRKE OG KRISTENDOM GENERELT I DEN PATRISTISKE PERIODE

1. GENERELLE KIRKEHISTORISKE FREMSTILLINGER (HELE PERIODEN)

- 2006 OTTOSEN, Knud: Oldtiden og middelalderens kirkehistorie i dansk og nordisk perspektiv. Norderstedt: Books on Demand 2006, 360 s.
- 2007 HEDIN, Christer: Den äldsta kyrkan. Förkunnelse, förföljelse och framgång under fem sekel. Stockholm: Dialogus Förlag 2007, 205 s.
- 2007 MARTLING, Carl Henrik: Kyrkans tjugo sekel. Ett kyrkohistoriskt kompendium. Skellefteå: Artos 2007, 448 s.
- 2008 HILL, Jonathan: Den kristna kyrkans historia. Övers. Maria Store, svensk red. Per Beskow. Örebro: Libris 2008, 558 s. [Engelsk originalversion: *The History of Christianity*, 2007].
- 2007 Explaining Christian Origins and Early Judaism. Contributions from Cognitive and Social Science, ed. Petri Luomanen, Ilkka Pyysiäinen & Risto Uro. (Biblical Interpretation Series 89), Leiden: Brill 2007, viii+327 s.

2. ENKELTE LANDE OG OMRÅDER (HELE PERIODEN)

- 2005 HÄGG, Henny Fiskå: Østkirkenes teologi og spiritualitet, i: *Luthersk kirketidende* 9 (2005).
- 2006 HOLM, Karen Margrethe: Naxarar-systemet og den armenske kirke, i: *DTT* 69 (2006), 219–232.
- 2006 STEPPA, Jan-Eric: Jerusalem och det sanna korset – Bland biskopar, munkar och pilgrimer i skuggan av Chalcedon. [Vita Melania], i: *MCPL* 21 (Lund 2006), 53–66.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: Jews and Christians in the Holy Land, 135–325 C.E, i: *Redemption and Resistance. The Messianic Hopes of Jews and Christians in Antiquity*, red. M. Bockmuehl & J. Carleton Paget, London: T&T Clark 2007, 158–170.
- 2008 LØNSTRUP, Gitte: Constructings Myths. The Foundation of Roma Christiana on 29 June, i: *Analecta Romana Instituti Danici* 33 (2008), 19–56. (ARID Online: www.acdan.it/analecta/analecta.htm).

3. DEN EFTERAPOSTOLSKE TID (CA. 70 – CA. 140)

- 2005 ÅDNA, Jostein: The Formation of the Early Church – An Introduction, i: *The Formation of the Early Church* 2005, 1–16.
- 2007 BREENGAARD, Carsten: Paradis-sekten. Frelshistorie og kristen identitet. Kbh.: Museum Tusulanum 2007, 203 s.

4. IV. – VII. ÅRHUNDREDE (TIL 787)

- 2005 ROSENQVIST, Jan Olof: Bysantinsk antologi. Skellefteå: Norma 2005, 296 s.
- 2007 SKARSAUNE, Oskar: The Constantinian Turn, i: *TTK* 78 (2007), 298–312.
- 2007 STAATS, Reinhart: Kejsar Konstantin och aposteln Paulus, i: *MCPL* 22 (Lund 2007), 61–73.

”ETT STÖRRE RUM ÄN KROPPEN FÖRMÅDDE”
– SINNESINTRYCK AV RAVENNAS MOSAIKER
I MODERN SVENSK LYRIK OCH PROSA*

Helena Bodin

Det här föredraget tar sin utgångspunkt i mitt eget första besök i Ravenna för nu snart femton år sedan. Jag fick möjlighet att ensam och länge vistas i de mosaikklädda kyrkorummen och hade då en stark upplevelse av rum och bild som en musikalisk klang, som harmoni. Bäst kan det kanske uttryckas som att jag som betraktare blev tagen i anspråk av rummet. Sedan dess har jag fortsatt intressera mig för andras upplevelser av mosaikerna i Ravenna och överhuvudtaget för bysantinska och moderna texter som ägnats dessa slags motiv – bysantinska mosaiker, ikoner och kyrkorum. En artikel där ämnet behandlas ur ett intermedialt perspektiv publicerades 2008 i *Tidskrift för litteraturvetenskap*.¹

Därefter, hösten 2008, deltog jag i det resande forskarseminariet ”Tre perspektiv på Bysans”, som anordnades av de svenska forskningsinstituten i Istanbul, Athen och Rom. Under den resan fick jag möjlighet att göra en presentation av Ravennas mosaiker i svensk modern litteratur, i form av en guidad tur mellan några av kyrkorna. Det är en stor glädje att i det här föredraget få återskapa den vandringen och presentationen!

Ekfrasen som betraktarens gensvar

Specialister på bysantinsk konst och arkitektur, särskilt Liz James och Robert Nelson, har i olika sammanhang framhållit hur ett mosaik- och ikonsmyckat bysantinskt kyrkorum *samspekar* med betraktaren på olika sätt beroende på den kontext och det rum som mosaiken eller ikonerna befinner sig i. Betraktaren dras in i de skeenden som skapas av rummet, av ljusförhållandena och bilderna och blir så en deltagare – inte bara en åskådare. De här fenomenen låter sig ju mycket väl förstås och diskuteras inte bara utifrån bysantinsk estetik utan också utifrån en postmodern estetik. Mosaikerna i ett kyrkorum

---

* Föredrag vid Patristiska dagen, Lund, 17 april 2010.

¹ Helena Bodin, ”Det levande nuet. Om perception och energeia i bysantinska och svenska ekfraser ägnade ortodoxa ikoner och kyrkorum”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2008: 2, 53–66. Nätpublicerad: <<http://ojs.ub.gu.se/ojs/index.php/tfl>> För sekundärlitteratur i samband med detta föredrag hänvisas till artikeln.

av det här slaget har inte mycket gemensamt med 'tavlor på en utställning' på ett traditionellt konstmuseum, utan snarare kan de liknas vid en post-modern installation som på olika sätt beror av betraktarens deltagande i den.

I *ekfraser* från bysantinsk tid är det också så att betraktarens deltagande i bilden betonas. Ekfraserna ägnas ofta just mosaiker och ikoner, och de gestaltar de sinnesintryck, rörelser och händelser som betraktaren uppfattar i bilderna och även betraktarens tolkningar av bilderna. Betydelsen av den grekiska retoriska och litterära termen ekfras är ordagrant att ekfrasen "säger ut" (*ek-phrazein*) i ord det som en annan konstart (till exempel en bild eller en byggnad) förmedlar *utan* ord. Det en bild förmedlar är ju inte alls alltid bara det den föreställer eller representerar i form av en avbildning – den kan också förmedla ljudintryck, rumsupplevelser, känslor av värme eller beröring, dofter, rörelser och händelser som tillsammans bildar en berättelse. Alldeles särskilt är det så med bysantinska mosaiker och ikoner i kapell och kyrkorum. Bilden kan också ge upphov till ett helt personligt, subjektivt gensvar från betraktaren på det han uppfattar i bilden. Allt detta kan så förmedlas, "sagas ut" i ord genom en ekfras, och det var så man under antik och bysantinsk tid använde den här termen.

De textexempel som kommer att användas här är emellertid alla hämtade från svensk och finlandssvensk litteratur efter 1950. De visar att det finns många intressanta beröringspunkter mellan den kunskap vi nu har om den bysantinska estetiken och de senaste årens intermediala teorier, där dynamiska och dialogiska kvaliteter i ekfraserna betonas.

Ravenna – ett populärt resmål

Vid den här tiden, och särskilt under början av 1950-talet, blev Ravenna ett populärt resmål för svenska författare. Flera av dem fortsatte sedan längre söderut i Italien, till Grekland och den dåvarande jugoslaviska kusten, och till Istanbul samt Turkiets kust med exempelvis Izmir (Smyrna). På alla de här platserna kunde de på en och samma gång uppleva den antika och den bysantinska kulturen men även det omgivande moderna ännu mycket fattiga samhället. På många håll, till exempel i Serbien och Grekland, var sedermera ortodoxt kristna. Dessutom mötte de i Istanbul och Turkiet den islamiska kulturen och – om de var pålästa – också resterna av den bysantinska.

Ofta hade de rest ut för att uppleva det antika arvet, både det romerska och det grekiska, men på plats kom de även att uppleva och intressera sig för den bysantinska kulturen som de också såg återspeglad i de ortodoxt kristna traditionerna. Det var mycket billigt att leva i de här länderna, så stipendiepengarna räckte längre än hemma i Sverige, och författarna stannade borta länge: veckotals, månadsvis, halvårsvis.

En litterär genre som ökade starkt efter andra världskriget, då turismen och charterresorna kom igång, är reseskildringar och resehandböcker om Medelhavsländerna. Ett exempel är den resehandbok för Italienresenärer från 1950 som skrevs av Ellen Rydelius (1885–1957). Där gör hon utförliga

beskrivningar av mosaikerna i de olika kyrkorna i Ravenna, och det finns inget som hindrar att vi kallar dem för ekfraser.

Galla Placidias mausoleum

Till att börja med tar Rydelius oss med till Galla Placidias mausoleum [ill. 1]:

Låt oss först och främst styra stegen till Galla Placidias gravkapell. Då man ser den lilla, oansenliga tegelbyggnaden, till formen som ett latinskt kors och täckt med tegeltak, har man svårt att ana den skönhet, som här gömmes. Man träder in och stannar stum och betagen. Genom de smala fönstrens gula alabasterrutor faller ett matt gyllene ljus över väggarnas mosaiker, friska och skimrande som om de skapats i går. Hur äkta kristet är inte detta dödens rum, fast antikens tankar stundom skymtar fram såsom i bilden av den gode herden i lunetten över ingången, där Kristus, som vallar sina får i ett klipplandskap, mest liknar en antik yngling. I lunetten mitt emot ser man S. Lorenzo, vitklädd med kors och bok framför sitt martyrredskap, halstret, på de brinnande lågorna, bredvid synes ett skåp, vars dörrar är öppna, så att man ser de fyra evangelieböckerna. I de båda andra lunetterna står bland brokiga och förgyllda rankor de symboliska hjortarna, som vederkvicker sig vid trons källa, i vartdera av de fyra valven finner man två apostlar som har en skål med duvor vid sina fötter. De kompletterar alltså de av evangelierna representerade apostlarna, så att tolvtalet blir fullt. Kupolen framställer med sin blåa grund, beströdd med guldstjärnor, himlavalvet, i mitten ses korset, Frälsarens symbol, och av andra detaljer har fruktgirlanden, som på båda sidor om valvet sträcker sig ned från runda korgar, en obeskrivlig skönhet, som man aldrig glömmet. Slutligen är golvet av vackra marmorfragment såsom porfyr, giallo antico, grekisk och afrikansk marmor.

I detta gravrum, inför vilket alla ord blir bleka och där man gripes av en sällsam känsla av andakt [- -]²

Liksom i ekfraserna från bysantinsk tid finns här mycket *rörelse*: dels betraktarens rörelse fram till och in i kapellet, dels alla de rörelser som betraktaren upplever i mosaikerna och skriver fram i sin text. I det möjliga valet mellan substantiveringar och verb, och i valet mellan passiva och aktiva verbformer, är det de aktiva verbformerna i presens som Rydelius väljer: Hon berättar att i Galla Placidias mausoleum *vallar* Kristus sina får, hjortarna *vederkvicker* sig vid trons källa, och fruktgirlanden *sträcker sig* ned från runda korgar.

Den känsla Rydelius ger uttryck för i kapellet är också en välkänd retorisk figur, nämligen stumheten – talarens oförmåga att med ord uttrycka det han eller hon ser: "man stannar stum och betagen"; "alla ord blir bleka och [- -] man gripes av en sällsam känsla av andakt". Dessutom nämner hon nogsamt de material som förekommer i kapellet, alabasterrutorna och de olika sorternas marmor på golvet. Också detta, att redogöra för byggnadens material, är en *topos* redan i de bysantinska ekfraserna.

I det sammanhanget, då det gäller mosaikernas material, vill jag också nämna Eyvind Johnson (1900–1976) med romanen *Hans nådes tid* (1960). Där

---

² Ellen Rydelius, *17 italienska städer. Från Rapallo till Syrakusa* (Stockholm: Bonniers 1950), 172f.

kommer särskilt mosaikstenarna i Ravenna, i just Galla Placidias mausoleum, till användning. I romanens inledning stormar det så förskräckligt att många tror att det är yttersta domen som är inne: "I forna exarkatet Ravenna skälvde den flata marken och Teoderik den store hoppade i sin grav när själva graven hoppade. Stenbitar skiftade färg och föll ur helgedomarnas mosaiker och spratt kring på golven som yra loppor, och i Galla Placidias sköna gravkammare skallrade de heliga bildernas tänder."³ Men som vi alla vet finns det inte en ikon, inte en mosaik, där den avbildade personen visar tänderna. Munnen ska vara liten och stängd, inte sant. Här är det alltså mosaikens små stenbitar, dess *tesserae*, som i en hårt komprimerad liknelse framställs som bildernas tänder, som skallrar i blåsten när stenarna lossnar...

Så långt materialet för mosaikerna, och Ellen Rydelius' och Eyvind Johnsons texter. En annan *topos* i ekfrasen ända sedan bysantinsk tid är också lovprisandet av byggherren och donatorn, deras goda avsikter och förmåga att fullfölja uppförandet av kyrkan. Mot den bakgrunden är det intressant att se vad Kerstin Hed (1890–1961), en hembygdsdiktare från Dalarna på stipendieresa i Italien alldeles i början av 1950-talet, gör i sin dikt:

Mausoleet i Ravenna

Hur många händer var det
som byggde en evig vår
i valvens rundning över
kungadotterns bår?

Hur många slavar stupade
för kedja och slag,
när marmorn drogs från bergen
till hennes sarkofag?

Som hymn till dessa händer –
o, ljusa ironi –
i alabasterfönstrens ljus
står glansen ny och fri!

Klart blommar mosaiken
och gnistrar runt omkring.
I Galla Placidias sarkofag
finns ingenting!⁴

Här är donatorn – Galla Placidia – helt frånvarande, sarkofagen är tom, och dikten ägnas i stället alla de slavar och händer som "byggde en evig vår / i valvens rundning över / kungadotterns bår". Det är deras verk som har bestått: "Klart blommar mosaiken / och gnistrar runt omkring".

De allra mest fascinerande svenska dikterna med Galla Placidias mausole-

---

³ Eyvind Johnson, *Hans nådes tid. Roman* (Stockholm: MånPocket 1984 [1960]), 34.

⁴ Kerstin Hed, "Mausoleet i Ravenna", *Ord från de stumma. Dikter* (Stockholm: LT:s förlag 1952).

um som motiv är nog ändå de som skrivits av Gunnar Ekelöf (1907–68), Östen Sjöstrand (1925–2006), och Ella Hillbäck (1915–79). De var alla tre nära vänner, just i sin egenskap av diktare, och Sjöstrand och Hillbäck var vid den här tiden, i början av 1950-talet gifta med varandra. Men om de också var i Ravenna samtidigt, det har inte gått att få reda på. Dikterna är i alla fall tillkomna ungefär samtidigt, och det är riktigt intressant att läsa dem sida vid sida med varandra. Ur Sjöstrands dikt citeras här endast mittpartiet av den långa dikten.

ur *Från Ravenna*

Två fåglar dricker ur samma källa
komna ur grymhetens luft
ur mardrömmens levande öken,
till fridens kalk...
Själens förborgade färger
Var sten en hemlig hörfläck
ett födelseord i den dödade döden
Guldet en färg!
likt den blå bereder den rum
åt de krossades hjärtan
skapar dem åter med bit efter bit
med ton efter ton
till förtröstan och frid.
Den sträckta murens förklarande ljus!
En trumhinna att uppfatta undret
bland pansrade ekon,
och vindarnas ändlösa sus.⁵

Galla Placidia

Hur kom de in genom den trånga porten
de grova ryggåskistorna i alabasterdunklet
En ingång ingen utgång
Och väktaren stänger dörren
en sommareftermiddag mellan tre och sju
den bästa timmen för dina svaga ögon
Då träder det som en gång fanns
på bottnen av dem fram, de små cellerna tänds
stavcellerna, av det ljus de fångat
en gång genom de starrblinda fönstren
och återger i stenminne vad du i livet ville se:
Två duvor drickande av livets vatten ur en skål
och den apostel vars bild är en örn
lögande sig i din kärlek till det nattliga blå
eller stigande ur badet mot evigt gröna valv:
Ditt ögas levandegjorda insida, din själs
livmoder av aldrig födda bilder önskelevande
släckta i samma stund som dörren åter öppnas för vårt ljus⁶

---

⁵ Östen Sjöstrand, ur "Från Ravenna", *Främmande mörker, främmande ljus* (Stockholm: Bonniers 1955).

⁶ Gunnar Ekelöf, "Galla Placidia", *Strountes* (Stockholm: Bonniers 1955).

Kärlek och död i Bysans

Min rymd av sten, du har överflödat trädet
men inte kvävt det. Livsgrönt står klipplandskapet
vaktat av den gode herden. Du är inte grund:
Min kropp får plats att vila i ditt allvar,
i din glädjesvalka. Jag har fått plats
med fötternas bägge duvor: som dina hjortar
drickande ur trons källa. Huvudet får rum
att långsamt förnimma din djupblå rund.
Glansen av dina stjärnor från en bortvänd sol av guld.
Korset och fruktgirlanderna från runda korgar.

Jag vill det gyllene. En doft av skörd och sommar
i ditt universum, krympt till nattens grotta.
O sovrum för mitt hjärta! Ett duvblått fågelrede
mattgyllene i ljuset, vaktat av sin unge herde.⁷

Liksom de bysantinska ekfraserna satte perceptionen i centrum – alltså återgivandet av de sinnesintryck som byggnaden eller bilderna gav upphov till – så tycks Ekelöf, Sjöstrand och Hillbäck här ha valt *varsitt sinne* att utforska gravkapellet med. Sjöstrands dikt tar hand om ljudet, hörseln och örat: "Var sten en hemlig hörfläck / ett födelseord i den dödade döden". Ekelöf ägnar sig åt ljuset, synen och ögat: "Ditt ögas levandegjorda insida, din själs / livmoder av aldrig födda bilder önskelevande". Hos Hillbäck gäller det rummet, känslan och kroppen: "Min kropp får plats att vila i ditt allvar, / i din glädjesvalka."

Bildspråket i de här dikterna blir mycket konkret: i Sjöstrands dikt får kapelletts murar göra tjänst som en trumhinna, i Ekelöfs dikt framställs hela kapellet som ett öga upplevt inifrån, och i Hillbäcks dikt tar den kropp som är diktjagets gestalt av det rum som omger den. Mer renodlat mimetiska aspekter – alltså beskrivningar av mosaikens bildmotiv – underordnas här betraktarens sinnesintryck av färg, ljus, ljud, doft, svalka och rörelse. Även det historiska sammanhanget är i de här dikterna reducerat till i det närmaste ingenting. Det antyds av inledningen till Ekelöfs dikt och möjligen i Sjöstrands, men annars är det bara genom dikternas rubriker som läsaren får hjälp att identifiera den historiska och geografiska kontexten.

Det går förstås att känna igen flera olika motiv från mosaikerna i dikterna, till exempel Kristus som den gode herden i Hillbäcks dikt eller duvorna (eller åtminstone fåglarna) som dricker, de finns med i alla dikterna. I Ekelöfs dikt finns även örnen med som en symbol för aposteln (Johannes) och i Hillbäcks dikt nämns också hjortarna, stjärnorna, korset, fruktgirlanderna och korgarna. Men kvaliteterna ligger här inte i dikternas korrekta återgivande av det historiska sammanhanget eller kapelletts bildmotiv, utan i deras gestaltning av de sinnesintryck mosaikerna ger betraktaren. På olika sätt markerar de alla rumsupplevelsen, inifrån-upplevelsen av rummet. Särskilt tydligt blir det i Ekelöfs och Hillbäcks dikter. Själva mosaiktekniken – att av småbitar sätta samman

---

⁷ Ella Hillbäck, "Kärlek och död i Bysans", *Det älskansvärda* (Stockholm: Bonniers 1956).

större helheter – ligger också till grund för dikternas bildspråk, framför allt i Sjöstrands och Ekelöfs dikter. Även de färger som förekommer i dikterna deltar i rörelserna och är ofta målet för de önskningar eller viljor som gestaltas.

Här vill jag så leda över till Göran Tunström (1937–2000) och hans beskrivning av Galla Placidias mausoleum i romanen *Tjuven* (1986). Även den bör vi förstå som en ekfras. Som ni säkert vet utspelar sig *Tjuven* delvis i Ravenna. Huvudpersonen är besatt av idén att stjäla Silverbibeln från Universitetsbiblioteket, Carolina, i Uppsala. Han blir därför specialist på gotiska och är i färd med att skriva sin avhandling, då han får ett stipendium för att resa till Ravenna. I Galla Placidias mausoleum är det upplevelsen av tid – tid bunden till rummets utsmykning – som han erfar:

Jag brukade ofta [- -] gå in där och sitta stilla och låta mig fyllas av tid – jag vet inte vad jag tänkte på, men tankar kom, virvlade runt, fyllde mig med energi. Den djupblå bakgrunden, de gyllene stjärnorna och arabeskerna gav mitt jag ett större rum än kroppen förmådde. Jag *blev* detta existentiella rums evighet, scener passerade ur mitt och andras liv: en duva som drack, en duva som redan druckit, tid som droppade, ohörbart, in i mig. Att få vila i detta låga trånga rum, som till hälften sjunkit ner i historiens avlagringar, borde vara varje människas privilegium.⁸

Hos Tunström blir byggnaden ett existentiellt rum som överskrider det kroppsliga rum som jaget annars är hänvisat till.

Därmed ska vi nu lämna Galla Placidias mausoleum och gå ett kort stycke, över gräsmattan, till nästa kyrka, San Vitale. Vi fortsätter i Göran Tunströms sällskap.

San Vitale

I Ravenna möter Tunströms specialist på gotiska en präst, fader Ambrosio, som tar honom med till San Vitale [ill. 2]:

– Så varför pratar jag? Fader Ambrosio slog sig ner i koret under mosaikerna. Jovisst ja, jag tänker högt. Tänker och njuter. Vilket artisteri! Se på kejsare Justinianus, han som bär den gyllene patenen i händerna! Se på kyrkotjänaren som svänger rökelsekaret och han som bär Evangelieboken! Det är gudomligt. Bredvid honom står biskop Maximian – den ende som har sitt namn skrivet över sitt huvud. Kejsaren är dessutom åtföljd av tre höga dignitärer och soldater ur sitt garde.

Inte illa gjort. Man har nästan en känsla av att en långsam procession har stannat upp för att låta sig beundras i en minut, innan den fortsätter vandringen genom maktens salar. De som drar största uppmärksamheten till sig är naturligtvis Justinianus och Maximian, kejsaren som representerar den jordiska, förgängliga makten och biskopen som har hand om den andliga.⁹

Det här avsnittet kan alltså läsas som en ekfras av den mosaik som föreställer kejsar Justinianus och hans följe, en ekfras som – som sig bör – just betonar rö-

---

⁸ Göran Tunström, *Tjuven. Roman* (Stockholm: Bonniers 1986), 283.

⁹ *Ibid.*, 284.

relsen i bilderna: "Se på kyrkotjänaren som svänger rökelsekaret och han som bär Evangelieboken!" eller "Man har nästan en känsla av att en långsam procession har stannat upp för att låta sig beundras i en minut, innan den fortsätter vandringen genom maktens salar."

Bakom mosaikansiktet på den person som står mellan kejsaren och biskop Maximian visar det sig sedan att det – alltså i romanen – döljs ett okänt manuskript med en annars okänd form av gotisk skrift. Detta är den hemlighet som forskaren sökt alltsedan han i Silverbibeln kunde avtäcka den ostrogotiske skrivaren Wiljariths dolda budskap: "Under mitt ansikte finns ett annat ansikte." Fader Ambrosio fortsätter berätta:

[- -] Maximians porträtt är alldeles säkert skapat av en artist som kände biskopen personligen – se på de klart markerade dragen: de blå ögonen, den kala pannan, det inte ett av Cézannes självporträtt? I vart fall är det ett av de allra bästa porträtten i Ravenna. Historikern Andrea-Agnelli beskrev biskopen just så: långt, tunt ansikte, kallt huvud med undantag för några lockar vid öronen, grå-blå ögon... Men det finns en till där som måste ha varit betydelsefull, han som står bredvid kejsaren. Några har trott att det är en hög ämbetsman, som representerar den kejsarliga makten vid invigningen av kyrkan, och det kan man ju tänka sig, eftersom han står närmast kejsaren och i denna kyrka, men uppenbart är att han har drag av en levande modell. Ni ska inte lyssna på mig nu, eftersom jag bara tänker högt, men...

– Ni menar, fader Ambrosio, att Wiljarith, att det är hans ansikte...

– Nej, det menar jag inte. Vad jag eventuellt menar är att man vid den här tiden använde levande modeller, och att er Wiljarith kanske var en sån modell. Att "ansikte" verkligen betyder ett konkret ansikte.¹⁰

I romanen antar fader Ambrosio alltså att det var denne skrivare, Wiljarith, som stod modell för mosaikporträttet av ämbetsmannen. Mosaiken visar sig vara av allra största betydelse för romanen.

San Apollinare Nuovo

Vi förflyttar oss nu ett långt stycke utanför staden, till kyrkan San Apollinare Nuovo [ill. 3], som är en basilika. Där ska vi lyssna till ännu ett avsnitt ur Ellen Rydelius resehandbok:

Understa fältet visar på vänster sida Classes stad och hamn, som har krenelerade tinnar på romerskt vis. Utanför hamnen ser man tre fartyg, ett med hissade segel. Genom Classes port skimtar byggnader, inte i bysantinsk stil som Ravennas på högra väggen utan byggda på romerskt maner. Från staden utgår under palmer en procession av tjugutvå heliga jungfrur, som vandrar fram över liljor och rosor, klädda i dyrbara dräkter och med en blomsterkrona i handen längst fram skyndar heliga tre konungar – i frygiska mössor – fram med offergåvor mot Madonnan, som tronar bland änglar med Jesusbarnet i knäet. På motsatta långväggen visar oss det färgskimrande "eviga måleriet" Ravenna med Teodoriks palats, varifrån tjugusex heliga martyrer, alla i vitt utom S. Laurentius, som bär guldfärgad tunika, och det första helgonet S. Martino,

---

¹⁰ Ibid.

som är i purpur, skrider fram mot Kristus, som tronar bland fyra änglar [- -]

Så vandrar vi omkring i Guds och helgonens praktfulla palats, som ännu trotsar tiden, medan Teodoriks slott bakom S. Apollinare ligger i spillror och det inte finns sten på sten kvar av Gallas palats, som låg nära hennes mausoleum.¹¹

Här vill jag igen särskilt uppmärksamma hur Ellen Rydelius åstadkommer *rörelser* i sina beskrivningar (eller ekfraser) av mosaikerna. "Från staden *utgår* under palmer en procession", skriver hon och fortsätter: "längst fram *skyndar* heliga tre konungar". I avslutningen av texten dras vi som betraktare med i denna rörelse, som liksom fortplantar sig från mosaikerna till oss som deltagare. Rydelius avslutar: "Så *vandrar vi* omkring i Guds och helgonens praktfulla palats [- -]" (min kursiv i dessa citat).

Det är också de här mosaikerna som Tito Colliander (1904–89) ägnat sin dikt "Ravennamosaik". Colliander var ju – förutom författare och konstnär – en av våra tidigaste och mest produktiva översättare till svenska av ortodoxa liturgiska texter. Han konverterade i trettioårsåldern och studerade sedan länge ortodox teologi med avsikt att prästvigas, men de ofta outhärdliga smärtorna från ett skadat knä hindrade honom. Han fick helt enkelt ge upp tanken på att kunna stå vid altaret under de långa ortodoxa gudstjänsterna.

Ravennamosaik

" – av splitter helhet. Av stenar liv."

Men bakom höljet strålande
långt mer än kransen som ni håller
i edra heligt höjda händer högtidsklädda
segrares besegrare
osynligt bär ni ointagbara fästen:
den svaghet som ger krafterns flöde.

I smärtans hålor gavs er morgon:
o låt mig i dess återsken få vaka.
Ur nattligt kval en utgång: edra fotspår
bådar uppbrott. Äntligt
uthärdbar materiens klädnad,
genomlyst och skön den dräkt som tyngde.

Helgon. Heliga. Med världars fäste i er ägo
bed för oss. För oss
som utan händer famlar trötta.
Förunna givmilt
oss, de oförmögna
skåda
gåvor
som er skänktes rikligt.¹²

---

¹¹ Rydelius, 176.

¹² Tito Colliander, *På en trappa. Dikter 1941–61* (Helsingfors: Söderströms 1961).

Under bysantinsk tid var det ekfrasens uppgift att tolka *avsikten* med bilden, att framställa dess innebörd – alltså dess kristna budskap, då det gällde mosaiker eller ikoner med kristna motiv. Det är också vad Colliander gör här. Han uttyder martyrskapets innebörd i en rad uttryck som ligger mycket nära den ortodoxa hymnografins uttryckssätt och speciella formspråk. Här finns alliterationer ("heligt höjda händer högtidsklädda"), meningsfulla ordlekar ("segrares besegrare") och paradoxer, här oxymoron ("den svaghet som ger krafter flöde").

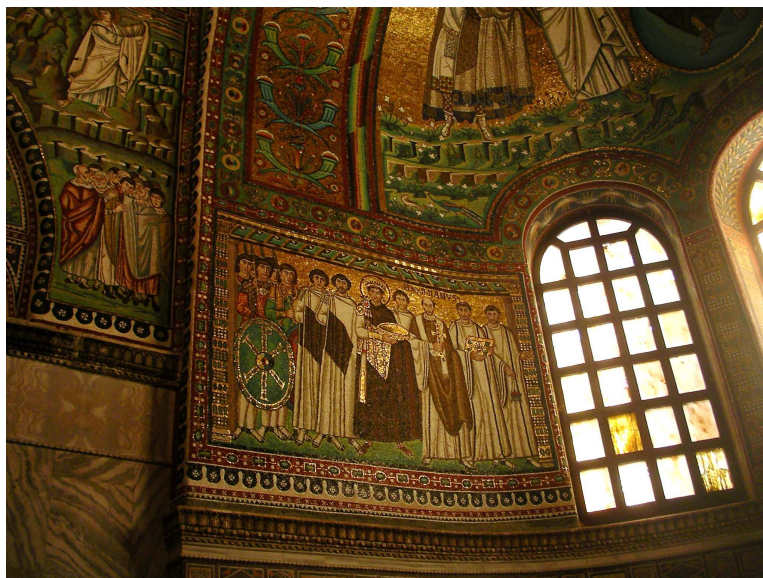
Dikten slutar som en bön med ett direkt tilltal till helgonen, martyrerna – "Helgon. Heliga"; "bed för oss"; "förunna givmilt oss" – på liknande sätt som en ekfras under bysantinsk tid kunde ingå i en predikan som mynnade ut i gemensam bön. Börens direkta tilltal och dess hopp om svar i slutet av dikten visar att betraktaren nu inte längre bara betraktar mosaiken utifrån, utan också fungerar som deltagare i den bildvärld som mosaikerna framställer.

Slutord

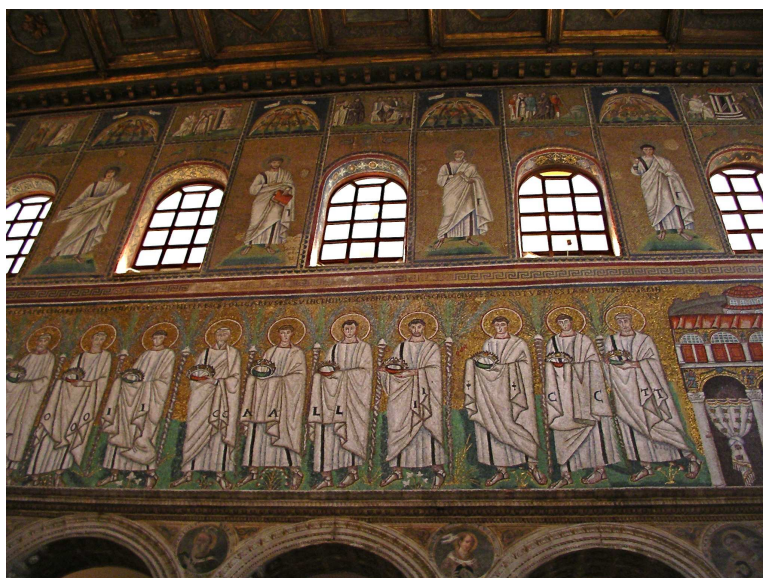
Vi har läst en rad texter som i ord säger ut det som mosaikerna förmedlar *utan* ord – sinnesintryck av alla slag, rörelser och berättelser, subjektiva tolkningar. Det har inte enbart eller främst varit bildernas motiv, det som bilderna representerar eller avbildar, som har varit det intressanta, utan även bildernas fysiska existens, deras material och konstnärliga teknik, deras plats och utformning i rummet har fått en mycket viktig funktion i de här texterna. Därför bör texter av det här slaget inte begränsas av att definieras enbart som *beskrivningar* av bilder eller av snävt komparativa analyser mellan text och bild, där avsikten är att korrigera antingen texten eller bilden. Även det mosaikerna förmedlar men inte mimetiskt kan avbilda – till exempel sinnesintryck av ljud, ljus och beröring eller förnimmelser av rum, rymd och tid – sägs ut av de här moderna ekfraserna.

Illustration 1: Galla Placidias mausoleum

Illustration 2: San Vitale

Illustration 3: San Apollinare Nuovo

Foto: Helena Bodin

SOME REFLECTIONS ON THE NAG HAMMADI CODICES AND THE STUDY OF EARLY EGYPTIAN MONASTICISM *

James E. Goehring

My interest in the Pachomian monastic movement is, I think, fairly well known. It had its origins in an interest in the heterodox collection of texts from Nag Hammadi to which I was first introduced as an undergraduate at the University of California in Berkeley in 1971. While I was drawn into the early speculation over a possible relationship between the Pachomians and the codices, I soon realized that we first needed to better understand the Pachomians and the nature of the Pachomian dossier. Hence I left the Nag Hammadi codices behind to work on the Pachomian monastic movement, and my dissertation focused on the *Letter of Ammon*.¹ While my own career has taken me away from both at times, particularly with respect to an interest in the documentary evidence of early Egyptian monasticism and the issue of the desert as a literary landscape, the Nag Hammadi codices and the Pachomians have never been far from my mind. More recently, I have been involved with the latter days of the Pachomian federation in the sixth century; while origins may be more interesting, the end of a movement has its own intrigue and impact. But that is another story. Here I would like to return to the Nag Hammadi codices and offer a few reflections on the debate that has swirled around them and their relationship to early Christian monasticism. I am interested not simply in the history of the debate, but in reflecting on where we now stand and where I think the future lies.

Initial reaction: "they cannot have been monks"

Initially, the overtly so-called "Gnostic" texts preserved in the Nag Hammadi codices identified the entire collection as Gnostic; hence the title of Jean

---

* These reflections were originally composed to initiate discussion in a seminar on Nag Hammadi and Early Christian Asceticism organized by Samuel Rubenson at Lund University on June 8, 2010. Participants included Samuel and the members of his research group on "Early Monasticism and Classical Paideia." I thank them one and all for a lively, enjoyable discussion.

¹ James E. Goehring, *The Letter of Ammon and Pachomian Monasticism* (PTS 27; Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1986).

Doresse's 1958 volume, *The Secret Books of the Egyptian Gnostics*.² At the time, the more traditional understanding of the relationship between orthodoxy and heresy had not yet been tested, and the new discovery was naturally fit into the received tradition. The Gnostic nature of the collection simply precluded any thought of a possible connection with the well-known Pachomian monastic movement headquartered near where the codices were found. Doresse, in fact, broadened the point even further in his introduction to the texts when he asserted matter-of-factly that "already the contents of these Gnostic collections had led us to suppose that, whoever may have possessed them, they cannot have been monks."³ Today such a blanket assertion brings to mind Epiphanius' claims with respect to the Archontic monk Peter, who lived as an anchorite in a cave and whose followers fasted and dressed as monks. Epiphanius dismisses them as "docetic" ascetics, heretical persons parading as monks.⁴ Since true monks are orthodox, the Archontics were not in truth monks at all. Doresse appears to follow similar reasoning, equating "monks" with their portrayal in orthodox sources. As a result, the possible provenance of the Nag Hammadi codices among the Pachomians was a non-starter; owners of heterodox codices, simply put, could not be monks.

Exploring the possibility of a Pachomian connection

The proximity of the discovery site to the federation's central monastery of Pbow, however, coupled with the lack of knowledge of other groups within the social and religious fabric of the immediate area, led fairly quickly to ruminations about a possible connection between the codices and the Pachomian movement. Some imagined that the Pachomians gathered the texts as a heresiological library for use in their struggle against heretics; monks as heresiologists.⁵ Others began to wonder whether the Pachomian dossier itself might offer evidence of "proclivities" that made their use of the codices more imaginable.⁶ Neither effort proved convincing. In the mid-

---

² Jean Doresse, *Les livres secrets des gnostiques d'Égypte: Introduction aux écrits gnostiques coptes découverts à Khénoboskion* (Paris: Librairie Plon, 1958); English translation, *The Secret Books of the Egyptian Gnostics: An Introduction to the Gnostic Coptic manuscripts discovered at Chenoboskion* (New York: Viking Press, 1960).

³ *Ibid*, *The Secret Books*, 135; *Les livres secrets*, 155.

⁴ *Panarion haer.* 40,1,4; Karl Holl, ed., *Epiphanius II: Panarion haer.* 34–64 (2nd ed.; GCS; Berlin: Akademie Verlag, 1980), 81; English translation, Frank Williams, *The Panarion of Epiphanius of Salamis* (vol. 1, NHS 35; Leiden: E. J. Brill, 1987), 262.

⁵ Torgny Säve-Söderbergh, "Holy Scriptures or Apologetic Documentations? The 'Sitz im Leben' of the Nag Hammadi Library," in *Les Textes de Nag Hammadi* (ed. Jacques É. Ménard; NHS 7; Leiden: E. J. Brill, 1975), 3–14.

⁶ Charles W. Hedrick, "Gnostic Proclivities in the Greek Life of Pachomius and the Sitz im Leben of the Nag Hammadi Library," *NovT* 22 (1980): 78–94.

1970's, monastic documents that included personal names known from Pachomian sources discovered among the cartonnage used to stiffen the codices' covers appeared to offer a smoking gun, connecting the collection to the Pachomians.⁷ The smoking gun, however, went up in smoke when one of the editors of the later critical edition of the cartonnage discounted the possibility. He held that references to private property, secular concerns, and contact with the world (particularly with women) evidenced in the monastic documents precluded their Pachomian origin.⁸ My own interest in the Pachomian movement led me into the debate relatively early, and while I have at times been placed in the camp of those who argue in favor of a Pachomian origin, for the most part my position has been less about what we can claim with confidence about the Pachomians from their literary sources than about what we cannot claim. Namely, I have argued that the anachronistic nature of the Pachomian sources precludes certainty with respect to their claims about the movement at the time when the codices were in circulation. They cannot alone refute the possibility of the codices' existence and use within the Pachomian federation.⁹

Recently the pendulum has swung back more strongly against the Pachomian connection, though from my point of view it sets up the certainty of the connection as a straw dog to knock down. Avoiding discussion of the literary sources, Alexandr Khosroyev sought to analyze and identify the codices' provenance on a more scientific basis; namely, through the use of codicological and linguistic data.¹⁰ He contends that the conflated dialects evident in the texts and the different construction methods used in the codices' fabrication point to their origin at different locations among non-traditional Christians living in various cities throughout Egypt. They belong in his view to an urban world where speculative religious interests flouri-

---

⁷ J. W. B. Barns, "Greek and Coptic Papyri from the Covers of the Nag Hammadi Texts," in *Essays on the Nag Hammadi Texts* (ed. Martin Krause; NHS 6; Leiden: E. J. Brill, 1975), 9–18.

⁸ J. W. B. Barns, G. M. Browne, and J. C. Shelton, eds., *Nag Hammadi Codices: Greek and Coptic Papyri from the Cartonnage of the Covers* (NHS 16; Leiden: E. J. Brill, 1981), 1–11.

⁹ James E. Goehring, "New Frontiers in Pachomian Studies," in *The Roots of Egyptian Christianity* (ed. Birger A. Pearson and James E. Goehring; SAC; Philadelphia: Fortress Press, 1986), 236–57; reprinted with an addendum in *Ascetics, Society, and the Desert: Studies in Early Egyptian Monasticism* (ed. James E. Goehring; SAC; Harrisburg, PA: Trinity Press International, 1999), 162–86; idem, "Monastic Diversity and Ideological Boundaries in Fourth-Century Christian Egypt," *J ECS* 5 (1997): 61–84; reprinted in *Ascetics, Society, and the Desert*, 196–218; and idem, "The Provenance of the Nag Hammadi Codices once more," in *Asectica, Gnostica, Liturgica, Orientalia: Papers Presented at the Thirteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 1999* (eds. M. F. Wiles and E. J. Yarnold; Leuven: Peeters, 2001) = *StPatr* 35 (2001): 234–53.

¹⁰ Alexandr L. Khosroyev, *Die Bibliothek von Nag Hammadi: Einige Probleme des Christentums in Ägypten während der ersten Jahrhunderte* (Arbeiten zum spätantiken und koptischen Ägypten 7; Altenberge: Oros, 1995).

shed, which presumably means not in the more staid and controlled environment of the Pachomian federation. The detailed “scientific” nature of Khosroyev’s analysis appears to have persuaded many and led, on occasion, to rather dismissive comments towards earlier analyses.¹¹

Imagining a more complex world

While I appreciate Khosroyev’s detailed analysis and accept his thesis as a viable alternative for the origin of the Nag Hammadi codices, I remain unconvinced with respect to the certainty of his conclusions. For me, as I have already suggested, it is not so much a question of proving that the Nag Hammadi codices originated with and/or belonged to the Pachomian movement, but rather suggesting that the limits of our knowledge cannot preclude that possibility. While such a stance may seem indecisive, I would suggest that it simply acknowledges the limitation of the evidence and as such opens us up to the true complexity of the world in which the codices were produced and read. Khosroyev’s and Wipszycka’s arguments against a connection, for example, based as they are on the conflated dialects, varied codex construction, and non-monastic nature of many of the documents in the cartonnage, seem to me to ignore possibilities that could explain such evidence within a Pachomian setting in favor of positing an extra-Pachomian origin. Without dismissing the possibility of their conclusions, I would suggest that the very nature of the Pachomian federation could account for at least some of the evidence. I remain confident that the movement was more complex than we imagine. During Pachomius’ lifetime, the federation had expanded to include nine monasteries between Latopolis (Sne) in the south to Panopolis (Šmin) in the north, separated by some 270 plus kilometers by boat along the Nile. While the community founded some of these monasteries, others pre-existed their inclusion in the federation. Theodore, Pachomius’ ultimate successor as head of the federation, added two additional monasteries near Hermopolis Magna (Ashmunein), some 160 kilometers north of Šmin. This means that by the time of Theodore’s death circa 368 C.E., the federation’s individual monasteries were spread some 430 kilometers along the Nile River.¹² Furthermore, it drew monks from even

---

¹¹ See Ewa Wipszycka, “The Nag Hammadi Library and the Monks: A Papyrologist’s Point of View,” *JJP* 30 (2000): 179–191, esp. 183.

¹² On the monasteries in the federation, see James E. Goehring, “Withdrawing from the Desert: Pachomius and the Development of Village Monasticism in Upper Egypt,” *HTR* 89 (1996): 267–85; repr. in *Ascetics, Society, and the Desert*, 89–109; idem, “The Ship of the Pachomian Federation: Metaphor and Meaning in a Late Account of Pachomian Monasticism,” in *Christianity in Egypt: Literary Production and Intellectual Trends* (eds. Paola Buzi and Alberto Camplani; SEAug; Rome: Institutum Patristicum Augustinianum), forthcoming.

further afield; according to the *Letter of Ammon*, Ammon was steered to the Pachomians in 351 by his priest in Alexandria,¹³ and we know from the vita tradition that a special house existed for foreign monks.¹⁴ One imagines that the geographic spread and internal diversity of the federation would result in multiple dialects within the monasteries and their occasional conflation. One might likewise explain the varied codex format as a result of the various codices' production in different monasteries before their assemblage together prior to their concealment. It is worth noting in this regard that colophons in many later codices from the White Monastery's library indicate that they came from elsewhere.¹⁵

The contention that the cartonnage either come from a form of monasticism that had more contact with the world than the Pachomians or from a non-monastic commercial source can likewise, in my view, be explained as readily via a Pachomian connection as apart from it. As a village form of monasticism, contact with the surrounding world was inevitable and, I'd suggest, expected. The distancing from the world suggested in the literary sources expresses an ascetic ideal. It is precisely the function of such literature to encourage the ideal within a world that required the ascetic's attention. Life in the world required contact with it. As for the commercial paper, it is not hard to imagine that Pachomian monks, who operated across such a wide expanse of Egypt, worked outside of their monasteries, traveled between them as well as to and from Alexandria, collected scrap paper for use in book production along the way. Wipszycka argues that the waste paper trade explains the diverse contents of the cartonnage, but, as Bagnall points out, she offers no evidence for the existence of such a trade.¹⁶ It seems to me as easy, if not easier, to imagine monks collecting commercial paper when available, thus explaining its presence in the cartonnage, than to imagine how a commercial waste paper trader came into possession of the various monastic texts in the cartonnage.

Even if, in the end, one grants Khosroyev's points and imagines that the Nag Hammadi texts originated in an urban setting where the dialectical con-

---

¹³ *Epistula Ammonis* 2.

¹⁴ Bohairic *Life of Pachomius* 89–91 = First Greek *Life of Pachomius* 94–95; Armand Veilleux, *Pachomian Koinonia*, Vol. 1, *The Life of Saint Pachomius and His Disciples* (Cistercian Studies Series 45; Kalamazoo, MI: Cistercian Publications, 1980), 117–23 and 361–62. When Ammon joined the movement, he was placed in a house with twenty Greek speaking monks led by the Alexandrian Theodore and his second, Ausonius (*Epistula Ammonis* 7).

¹⁵ Tito Orlandi, "The Library of the Monastery of Saint Shenute at Atripe," in *Perspectives on Panopolis: An Egyptian Town from Alexander the Great to the Arab Conquest. Acts from an International Symposium Held in Leiden on 16, 17, and 18 December 1998* (ed. A. Egberts, B. P. Muhs, and J. van der Vliet; Leiden: Brill, 2002), 211–31.

¹⁶ Wipszycka, "The Nag Hammadi Library and the Monks," 188; Roger Bagnall, *Early Christian Books in Egypt* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009), 58.

flation occurred, why does that preclude their later copying by Pachomian monks, a process that would bring texts with conflated dialects into their possession?¹⁷ So too one could imagine books entering the federation with new members. Petronius, who founded the monastery of Thbew, is said to have donated “sheep, goats, cattle, camels, donkeys, carts, and all that he possessed, including boats.”¹⁸ Why not also books? And if so, could not the origin of those books outside of the monastery explain their existence within it? Finally, I might add that urban production (Khosroyev’s non-traditional Christians in the cities) does not automatically mean non-monastic production. Monks lived in cities too.¹⁹

Again, my point is not to prove that the Nag Hammadi codices belonged to the Pachomian monks, but only that the evidence does not preclude that possibility. A further question, which I will not pursue here, involves the meaning to be given to the existence of such a collection within the Pachomian federation, were it to be proven. Would it make the Pachomians less orthodox? More heretical? Is that what is at stake? I do not see it that way. I see no reason to assume that all Pachomians thought alike, or that they believed everything that they read. I assume that a federation as large as that of the Pachomians resulted in a diverse population of monks within it: Greek and Coptic, urban and rural, educated and uneducated, more intelligent and less intelligent, more philosophical and less philosophical, etc. In such a world, before a boundary is drawn that separates monks (or books) in terms of their “orthodoxy,” they existed side-by-side, whether or not they saw eye-to-eye. The boundary becomes visible only once it is drawn; and once it is drawn, it necessarily defines reality in the literary accounts that serve to fashion future monks.²⁰ I might note in this regard my present work on the last Coptic orthodox archimandrite Abraham of Farshut. The sources that I am editing indicate that his removal as head of the federation resulted when elements within the federation, centered in Lower Egypt, opposed his non-Chalcedonian orientation. They brought charges against him and succeeded

---

¹⁷ The colophon that follows the Prayer of Thanksgiving in Nag Hammadi Codex VI (65, 8–14) indicates the scribe’s selective choice of the various tractates available to him. Douglas M. Parrott, *Nag Hammadi Codices V, 2–5 and VI with Papyrus Berolinensis 8502, 1 and* (NHS 11; Leiden: Brill, 1979), 389–93.

¹⁸ Bohairic *Life of Pachomius* 56 = First Greek *Life of Pachomius* 80; translation from Veilleux, *Pachomian Koinonia*, vol. 1, 77.

¹⁹ Ewa Wipszycka, “Le monachisme égyptien et les villes,” *Travaux et Mémoires* 12 (1994): 1–44; on the power of the desert imagery to shape the understanding of monasticism, see James E. Goehring, “The Dark Side of Landscape: Ideology and Power in the Christian Myth of the Desert,” in *The Cultural Turn in Later Ancient Studies: Gender, Asceticism, and Historiography* (ed. Dale B. Martin and Patricia Cox Miller; Durham and London: Duke University Press, 2005), 136–49.

²⁰ Goehring, “Monastic Diversity and Ideological Boundaries,” 61–84; reprinted in *Ascetics, Society, and the Desert*, 196–218.

in forcing his removal. Naturally, many monks left with him. While the sources emphasize the divide, I would note that prior to the immediate crisis the federation had housed monks on opposite sides of the theological debate. They did not all think alike, and somehow they managed to live together.²¹ I would note in this regard as well documentary sources that report Melitian and non-Melitian monks cohabiting peacefully in the sixth century in the monastery of Labla in the district of Arsinoë.²² Such evidence suggests boundaries at odds with those one expects from reading more traditional ecclesiastical texts. It indicates that the world within the monastery, like the world outside of it, was more complex than we imagine.

While it may be difficult for scholars to admit, given the available evidence, the provenance of the Nag Hammadi codices remains unknown. We simply do not have the evidence from which to draw certain conclusions. That does not, however, mean that the effort was or is in vain. I would reaffirm my point made in 1999 that “the years of debate and various theories have taught us to read the sources more carefully and, in the process, revealed a world of religion and politics decidedly more complex than previously thought.”²³ When one leaves the question of the codices’ provenance behind, the mere existence of the texts, the nature of the collection, and the contents of the individual codices open up new and interesting paths of exploration. Their discovery in the vicinity of the Pachomian federation’s central monastery of Pbow, for example, underscores the diversity that existed in the area at the end of the third century, irrespective of who owned them. If the Pachomian dossier had led to a general sense of the movement’s ascetic monopoly in the area, such can no longer be taken for granted. Existing monasteries joined the new federation; we may assume that others did not. The monasteries of Shenoute’s federation offer a case in point, developing independently alongside nearby Pachomian establishments. Archeological exploration suggests monastic occupation of caves in the cliff face of the Jabal al-Tarif, beneath which the codices were found,²⁴ and a pilgrimage site deep in the Wadi Sheikh Ali is indicative of a complex religious and social world that we have only begun to understand.²⁵ The Pachomian dossier itself mentions

---

²¹ James E. Goehring, “Remembering Abraham of Farshut: History, Hagiography, and the Fate of the Pachomian Tradition,” *J ECS* 14 (2006): 1–26.

²² Goehring, “Monastic Diversity and Ideological Boundaries,” 65–73; reprinted in *Ascetics, Society, and the Desert*, 200–208.

²³ Goehring, “The Provenance of the Nag Hammadi Codices once more,” 253.

²⁴ Bastiaan Van Elderen, “The Nag Hammadi Excavation,” *BA* 42 (1979): 226, with a photograph of the Coptic Psalm inscription in cave T8 on page 228.

²⁵ Marvin W. Meyer, “Archaeological Survey of the Wadi Sheikh Ali December 1980,” *Göttingen Miszellen* 64 (1983): 77–82 and *American Research Center in Egypt Newsletter* 117 (1982): 22–24; idem, “Wadi Shaykh Ali,” in *The Coptic Encyclopedia* (ed. Aziz S. Atiya; 8 vols; New York: Macmillan, 1991), 7.2312–13.

philosophers, Origenist monks, and Melitians; I have noted elsewhere that the closest parallels to the monastic cartonnage from the Nag Hammadi codices are found among Melitian documents.²⁶ While the literary nature of these references must be taken into account, the picture of a diverse environment, albeit one confronted by the Pachomians, makes sense in light of the Nag Hammadi evidence. If the Pachomians did not produce or own these texts, other ascetically minded persons, who may well have lived as monks, did. How little we actually know of the area was underscored for me already as a graduate student when, during the 1977–78 archeological season at Faw Qibli (Pbow), the unrelated excavation of a new irrigation ditch by local authorities some 750 meters north of the site of the Pachomian basilica began to unearth large quantities of early Roman ware and cut through the remains of a sizeable limestone wall.²⁷ We have in fact no idea what it was. One can only imagine what else existed in the area of which we haven't a clue.

When the question of a specific provenance is left behind, new approaches begin to emerge. In his article on "The Successors of Pachomius and the Nag Hammadi Codices," for example, Philip Rousseau, building on Michael Williams' work, suggests that the "habit of analysis that seems to have governed the compilation of each codex" finds parallels in the writings of Pachomius' successors.²⁸ Comparing the various sources, he observes:

The conclusions drawn from a reading of the Bible and from observation of the world of experience were different; but the habit of thinking, of exercising curiosity, was closely connected. The identification of ancient figures of wisdom, leading through a sense of New Testament fulfillment, or at least corroboration, and through a series of exhortatory reflections, and culminating in a vision of the future: that describes very closely the flow, if not the content, of Theodore's and Horsiesios's teaching. Within some of the surviving Nag Hammadi codices, there is a similar curve of logic, carrying an ascetic from the warnings and promises of the prophets into the transformation of his own heart and body.²⁹

He continues, a short time later:

That suggests in turn that people who thought like Theodore and Horsiesios would have found the Nag Hammadi codices useful, once the originally "gnostic" material had been rearranged—"recycled"—according to new patterns. We do not have to

---

²⁶ Goehring, "The Provenance of the Nag Hammadi Codices once more," 246–50.

²⁷ Van Elderen, "The Nag Hammadi Excavations," 230–31; Goehring, "New Frontiers in Pachomian Studies," 256; reprinted in *Ascetics, Society, and the Desert*, 182.

²⁸ Philip Rousseau, "The Successors of Pachomius and the Nag Hammadi Codices: Exegetical Themes and Literary Structures," in *The World of Early Egyptian Christianity: Language, Literature, and Social Context, Essay in Honor of David W. Johnson* (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2007, 140–57 (quotation, page 141); Michael Allen Williams, *Rethinking "Gnosticism": An Argument for Dismantling a Dubious Category* (Princeton: Princeton University Press, 1996), especially ch. 11 (233–62).

²⁹ Rousseau, "The Successors of Pachomius," 156–57.

believe that Theodore and Horsiesios themselves knew of the codices we now possess (although that remains possible); rather, their comparable habits of exegesis and catechesis make it entirely likely that the Nag Hammadi documents could have taken their surviving form within Christian ascetic society. That could have been the case, *not* because Christian ascetics thought like gnostics, but because they could turn the material to their own use.³⁰

While I would question the general characterization of the Nag Hammadi codices as “gnostic” material, I find the analysis intriguing, an effort to understand similarities rather than accentuate differences.

In fact, those who gathered the texts and fashioned the Nag Hammadi codices had themselves “recycled” material “according to new patterns.” When one draws many of the texts out of the Gnostic “ghetto” into which they have been relegated by virtue of their having been “recycled” into the Nag Hammadi collection and thus associated with the texts representative of “biblical demiurgical” traditions,³¹ they are seen to better align with other worlds of thought. *The Sentences of Sextus* (NHC XII, 1) offers an obvious case in point. While the overall collection certainly underscores its heterodox nature, we should remember that individual texts were read by different people in different ways. One need not always assume that the less heterodox texts were read in light of the more heterodox texts, and not the other way round. Wolf-Peter Funk’s discovery of a passage shared in common between the *Teachings of Silvanus* and the teachings of Antony, for example, indicates a common background that precedes the later more sharply divided camps to which they were eventually relegated. Clearly those who, according to Funk, drew from a common wisdom tradition, had similar habits of thinking and exercising curiosity, and one suspects similar habits of living as well.³²

In bringing this brief series of reflections to an end, I would call your attention to an article entitled “Antony’s Letters and Nag Hammadi Codex I: Sources of Religious Conflict in Fourth-Century Egypt,” that appeared recently in the *Journal of Early Christian Studies*.³³ Taking Michael Williams’s notion of the coherence of the individual codices in the Nag Hammadi collection seriously, the authors, Lance Jenott and Elaine Pagels, explore ideological themes and emphases common to both the assembled five tractates that form Nag Hammadi Codex I and the collection of seven letters attributed to the famous ascetic Antony. They argue that “a fourth-century

---

³⁰ Rousseau, “The Successors of Pachomius,” 157.

³¹ Williams, *Rethinking “Gnosticism”*, 51.

³² Wolf-Peter Funk, “Ein doppelt überliefertes Stück spätägyptischer Weisheit,” *ZÄS* 103 (1976): 8–21.

³³ Lance Jenott and Elaine Pagels, “Antony’s Letters and Nag Hammadi Codex I: Sources of Religious Conflict in Fourth-Century Egypt,” *J ECS* 18 (2010): 557–89.

reader of this codex, far from encountering teachings typically regarded as “gnostic” (dualism, docetism, a “worldhating spirit”) would have found a number of themes strikingly compatible with Antony’s letters.” These include an emphasis on self-knowledge, an understanding of the spirit as a guide to adoption, a focus on Jesus’ passion, crucifixion, and spiritual resurrection, and a longing for restoration to the father. While one could of course parse the two collections in terms of their differences as well as their similarities, the noted parallels offer a striking example of how differently different individuals might read and perceive selected collections of texts. Those who gathered together the tractates that form Nag Hammadi Codex I may well have read them neither explicitly nor exclusively as “Gnostic.” My point here is not to argue in depth about the issues raised in Jenott and Pagels’ article, but to take note of the new paths that are opening up in the exploration of the social and religious environment that produced, used, and ultimately concealed the Nag Hammadi codices. The world was more complex than we know and, I suspect, more ideologically interwoven than the surviving sources allow us to imagine.

Conclusions

To me at least it seems clear that certainty with respect to the provenance of the Nag Hammadi codices lies beyond our grasp. Evidence can be marshaled for or against various possibilities, but in the end they all remain at best simply possibilities. While the uncertainty engendered by this conclusion may be less than satisfying, its acceptance has begun to open doors to other possibilities and new avenues of investigation. While the precise provenance of the Nag Hammadi codices lies beyond our grasp, it is fair to say that their impact on the study of the ascetic movement in early Christian Egypt has only just begun. As the origin of the texts themselves have revealed the inherent diversity of early Christianity, their preservation in fourth century Egypt argues for the continuing impact of that diversity. Traditional sources can no longer be read in the same way. Traditional boundaries can no longer be maintained with certainty. While various theories about the codices’ origin can and will be argued, it now seems clear that Doresse’s early claim, namely that “already the contents of these Gnostic collections had led us to suppose that, whoever may have possessed them, they cannot have been monks,”³⁴ has no standing. The world of late antiquity no longer divides so neatly between so-called “Gnostics” and monks.

---

³⁴ Doresse, *The Secret Books*, 135; *Les livres secrets*, 155.

RECENSIONSARTIKEL:

KÄRLEK, MYSTIK OCH HERMENEUTIK – APROPÅ EN KONFERENSVOLYM

Gösta Hallonsten

Eros och agape: Barmhärtighet, kärlek och mystik i den tidiga kyrkan. Föreläsningar hållna vid Nordiska patristikermötet i Lund 16–19 augusti 2006. Patristica Nordica VII. Redaktion av Henrik Rydell Johnsén och Per Rönnegård; Skellefteå: Artos 2009. 166 s. ISBN: 978-91-7580-415-6.

Mystiken och konstruktivismen

Mystiken har de senaste decennierna tilldragit sig ett allt större intresse hos alla som studerar den kristna traditionen. Ändå är det inte särskilt länge sedan teologihistoriska framställningar koncentrerade sig helt på dogmerna och kristendomens idéinnehåll. Studiet av kyrkofäderna handlade primärt om de stora tänkarna och deras bidrag till den kristna lärans utveckling. Överhuvudtaget skildes studiet av idéerna från studiet av praxis, vare sig denna praxis gällde konkret kyrkoliv eller kontemplativ bön/mystik. Den omsvängning som skett de senaste 40–50 åren har ett klart samband med en allmän trend inom humanvetenskaperna. Här skulle man kunna räkna upp en lång rad viktiga impulser, som kunskapssociologin, strukturalismen, hermeneutiken, etc. Det hela kan sammanfattas med ord som "the linguistic turn" eller "kulturkonstruktivism", för att nu undvika den notoriskt missbrukade och diffusa termen "postmodernism". Vid studiet av mystiken sker i denna vändning en förskjutning från det individuella, psykologiska perspektivet, till det sociala, språkligt förmedlade. Mystiken går från "innerlighet" till "kroppslighet", och de frågor om kropp och kön som i så hög grad upptar vår kultur idag blir centrala. "Kropp" står då inte bara för den individuella och könsbestämda kroppen, utan lika mycket för den sociala och det socialt konstruerade. Idéerna lever inte längre ett eget liv, vid sidan av kroppen och det sociala, utan de "konstrueras" socialt/ kroppsligt.

Patristica Nordica VII

Att i detta sammanhang kärleksbegreppet blir en central diskussionspunkt är klart. Detta gäller såväl kärleken till Gud, som till medmänniskorna och den egna kroppen/självet. Med medveten anspelning på Lundateologen Anders Nygrens berömda "Eros och Agape" tog därför det åttonde Nordiska patristikermötet i Lund 2006 upp hela detta problemkomplex under rubriken "Eros och agape. Barmhärtighet, kärlek och mystik i den tidiga kyrkan". Föreläsningarna är nu utgivna i *Patristica Nordica VII*.¹

Det skall med en gång sägas att boken är mycket läsvärd och att den visar den höga nivå som forskningen om den tidiga kyrkan håller i Norden. Men det är också mycket glädjande att forskare från Danmark, Norge, Finland och Sverige – Island är tyvärr inte representerat – samlas till regelbundna konferenser och publicerar sina alster också på skandinaviska språk. Det finns anledning att slå vakt om den nordiska språkgemenskapen och att motverka engelskans allt större dominans inom den akademiska världen. Det är en kulturgärning att forskare som alla till vardags kommunicerar med kollegor på engelska, som har närkontakt med källor på flera utdöda språk och obehindrat refererar till sekundärlitteratur på tyska och franska här delar med sig av sin lärdom för en bredare nordisk läsekrets.

Bidragen i boken har en stor tematisk bredd. Här återfinns en uppsats av Turid Karlsen Seim om "Kjaerlighet, kropp og kjønn. Efeserne 5:21–33 – tolkning og resepsjon". Vidare Odd Magne Bakkes "Barn og kristen nestekjaerleik i den tidlege kristendommen" och Maijastina Kahlos' "Debatten om filantropi. Kristen självuppfattning och polyteistiska reaktioner på 300-talet". Dessa tre uppsatser ger värdefullt material, men kunde ha knutits tätare samman med bokens huvudtema.² Ett huvudproblem i många av upp-

---

¹ *Eros och agape: Barmhärtighet, kärlek och mystik i den tidiga kyrkan. Föreläsningar hållna vid Nordiska patristikermötet i Lund 16–19 augusti 2006* (Patristica Nordica VII; red. Henrik Rydell Johnsén och Per Rönnegård; Skellefteå: Artos 2009).

² Turid Karlsen Seim visar i sin uppsats tydligt på de spänningar mellan hierarki och uppofrande kärlek som finns i Ef 5:21–33, liksom hur enheten mellan könen i äktenskapet snarare syftar till att övervinna könsdifferentieringen och det sexuella begäret än att bejaka det (Ignatius, 2 Clem.). Betecknande nog är det i den anti-marcionitiska polemiken hos Tertullianus som det kraftigaste försvaret finns av den materiella skapelsen i samband med utläggningen av denna text. Hos Hieronymus åter konstaterar Karlsen Seim en tydlig spänning mellan de två aspekterna: "...det er vanskelig for Hieronymus helt å negere menneskets kroppslighet uten samtidig å avvise den guddommelige inkarnasjon i Kristus" (48). Odd Magne Bakke argumenterar på ett nyanserat sätt för att kristen praxis på två områden verkligen hade betydelse. Det entydiga fördömandet i den fornkristna litteraturen av att sätta ut barn, motsvaras enligt Bakke av verkligheten. Likaså var omhändertagandet av föräldralösa barn från Kyrkans sida av betydelse, och representerade något nytt i det antika samhället. Bakke varnar dock för att övervärdera effekten av det karitativa arbetet, vilket säkerligen är korrekt. Vad man saknar i Bakkes artikel är en diskussion om vilken betydelse dessa välbelagda kristna attityder kunde tänkas ha för synen på kropp och kroppslighet. Något lik-

satserna är den låga hermeneutiska reflexionsnivån, något som jag återkommer till nedan.

”En själ i två kroppar”

Jostein Børtnes' uppsats ”En själ i to legemer. Retorisk klisjé eller etisk erkjennelse?” intar härvidlag en mellanställning. Den är just så välgjord och elegant som man kan vänta sig, och behandlar ett centralt tema. Uttrycket ”en själ i två kroppar” finns som bekant i Gregorios' av Nazianz minnestal över vännen och studiekamraten Basileios den store. Børtnes tecknar förhistorien till denna berömda formulering, som av Diogenis Laertios tillskrivs Aristoteles. Han behandlar kortfattat vänskapen som tema hos Aristoteles och Cicero och spårar ”en själ i två kroppar-temat” i tidigkristen litteratur. Slutligen behandlas Augustinus och Gregorios av Nazianz litet mera ingående. Skillnaden mellan de båda kyrkofädernas förhållande till sina respektive döda vänner utarbetas av Børtnes i anslutning till Jacques Derridas analys av *Confessiones* 4.4. och den grekisk-amerikanske filologen Stratis Papioannous analys av Gregorios minnestal. Det är en subtil analys, som dock tycks utmynna i en tydlig slutsats. Medan vänskapen för Augustinus s.a.s. uppgår i Gudskärleken, i vilken vänner och ovänner inneslutes, tycks vänskapen med Basileios för Gregorios bestå även när vännen i himlen ”frembringer ofre for oss og ber for folket. For selv om han er borte, har han ikke forlatt oss helt” (89). Genom sina skrifter och minnet av det gemensamma livet verkar ännu Basileios i Gregorios liv. Gregorios är visserligen någon i sig själv, men samtidigt ”blir /han/ en annen ved å tilegne seg den andres ord”, skriver Børtnes (90). Gregorios självförståelse grundar sig på en tredelad modell av jaget, säger han vidare: ”et 'jeg-for-meg-selv', Gregor som han *er*, og et tosidig 'jeg-for-den-andre'/'den-andre-for-meg', som forholder seg til hverandre i en dialogisk tilblivelsesprosess. ...I denne tilblivelsesprosessen ligger vennskapets *etiske* erfaring, slik den kommer metaforisk til uttrykk i aforismen 'en själ i to legemer'” (90). Vid denna formulering går tankarna osökt till Emmanuel Lévinas eller Paul Ricoeur, och man kan förmoda att Børtnes – så mycket filolog han är – inspirerats av dessa nutida filosofer. Läsningen av Gregorios och Augustinus blir inte sämre för att den sker med dessa glasögon.

---

nande gäller Majastina Kahlos, som visar på den ideologiska kamp som utkämpades mellan kristen och hednisk välgörenhet. Hon antyder att de kristna gick till överdrift i sitt avståndstagande från den politiskt organiserade välgörenheten, vars knytning till hedniska bruk och fester ofta var ganska formell. Men den kristna polemiken gällde inte bara polyteismen utan i lika hög grad motiven. När det gällde välgörenhet fick det, enligt Johannes Chrysostomos, ”inte vara fråga om att lyfta fram välgörarens egen ära” (102).

Uppgörelsen med Nygren

Att Anders Nygrens ande svävar över boken *Eros och Agape: Barmhärtighet, kärlek och mystik i den tidiga kyrkan* är inte överraskande. Uppgörelsen med denna "minor classic" är genomgående i den trend som jag beskrev inledningsvis. Det är ju heller inte konstigt, eftersom Nygren just gör en idé-historisk renodling där man kan undra om de beskrivna tänkarna haft kropp, kön och socialt sammanhang. Å andra sidan kan man också se kontrasteringen av Agape med Eros, just som en dikotomi mellan idé och materia, mellan "ren" och "kroppsligt kontaminerad" kärlek. Trots Nygrens beaktelse till "de tre kristna grunddogmerna", nämligen skapelsen, inkarnationen och den kroppsliga uppståndelsen, medför dock sökandet efter "grundmotivet" i kristendomen att han hamnar påfallande nära Marcion. På motsvarande sätt är platonismens andliga verklighetsuppfattning ändå förknippad med den "erotiska" grundstrukturen i tillvaron. Inte underligt att Nygren blir en utgångspunkt som det är tacksamt att ta spjörn emot.

Uppgörelse med den förenklade indelningen i grekisk *eros* och kristen *agape* i den nyare forskningen sammanfattas av Troels Engberg-Pedersen i den inledande uppsatsen, "Fra 'Eros och Agape' til Venskab. Antikkens forestilling om kaerlighed i forhold til kroppen, selvet og det gode (frelsen)". Det filologiska underlaget för Nygrens sortering av *eros* och *agape* som typiska uttryck för en grekisk resp. biblisk-kristen kärlekstanke är svagt. "Der er inget hold i den lingvistiske forestilling om en saerlig term (*agapan* og *agapê*) for kaerlighed i de bibelske skrifter i modsætning til ikke-bibelske skrifter. Tvaertimod følger både LXX og Det Nye Testamente den almindelige graeske sprogbrug på deres tid. Og der er heller intet hold i den begrebslige forestilling om en saerlig type kaerlighed i de bibelske skrifter i modsætning til dem udenfor. Tvaertimod er der en grundlaeggende overensstemmelse i forståelsen av kaerlighedens centrale vaesen i de jødiske, kristne og graeske tekster." (18) Självtgivande och begärande kärlek är således inte ett motsatspar som kan kopplas till vare sig en begreppslig eller innehållslig skillnad mellan den bibliska och den grekiska föreställningsvärlden. Det är enormt viktigt att detta forskningsresultat lyftes fram och får vidare spridning. Som Engberg-Pedersen visar är dock Nygrens verkningshistoria därmed inte slut. Den grundläggande frågan återstår, och den ställs i dag med desto större intensitet: är verkligen självtgivande och begärande kärlek principiellt och praktiskt oförenliga? I den senare delen av Engberg-Pedersens uppsats blir frågan akut, och ställs från nutida förutsättningar direkt till de antika texterna. Författaren diskuterar nämligen där några antika texter utifrån frågan hur de "håndterer forholdet mellem andrerettet kaerlighed og individets egen krop og selv" (11). Här menar författaren att det i de antika texterna finns en gemensam hållning, på tvärs emot den skiljelinje som Nygren försökte dra upp, och som skiljer sig från

den moderna. I de gamla texterna framträder kropp och själ som problematiska i förhållande till det goda och frälsningen, medan ett modernt perspektiv förkastar den antika problematiseringen. "Spørgsmålet bliver så, hvor vi skal forsøge at placere os selv. Rummer den antikke forestilling trods alt en betydningsfuld kerne? Eller kan og skal den uden videre opgives?" (12). I andra delen av uppsatsen, som behandlar texter från Filon, Paulus och evangelisten Johannes, ges inget direkt svar på frågan. Tvärtom avslutar författaren med påståendet att svaret är "meget svaerere at give, end man måske skulle tro" (27). Ändå är det svårt att värja sig mot intrycket att svaret är inbyggt i själva sättet att ställa frågan. Det oproblematiserade "vi" som utgör Engberg-Pedersens utgångspunkt är ju det moderna förkastandet av den antika problematiseringen av kroppen och självet.

Exklusiv och inklusiv kärlek

Betoningen av att det finns en gemensam hållning till kroppen och själen i de antika texterna paras här med insikten om att det inte går att på Nygrens vis skilja hednisk *eros* och kristen *agape*. Den självuppoffrande kärleken finns överallt, men problemet för Engberg-Pedersen är hur den förhåller sig till kroppen och självet. Han har "en fornemmelse af, at der er et aegte problem i forhold til kroppen og selvet i den antikke kaerligheds- og *philia*-forestilling, et problem, som man kunne kalde askesens problem" (19). Vad som menas med askes och varför den är ett problem, behandlas inte vidare i uppsatsen. I sin tolkning av Filon hävdar författaren att denne sätter Gudskärleken i centrum på ett platoniserande vis. Även om Filon också betonar nästankärleken som en praktisk verksamhet, har till slut den kroppsligt-materiella aspekten ingen egentlig funktion i den helt andliga världsbild som Filon omfattar. Skillnaden mellan sinnevärlden och den noetiska världen låter sig inte överbryggas (19–21). Hos Paulus och Johannes däremot, finns en tydligare bejakelse av den kroppsliga aspekten på nästankärleken. Paulus erkänner, enligt Engberg-Pedersen, de facto de kristnas kroppslighet och använder även kroppsmetaforen för gemenskapen. Å andra sidan är hans kärlekstanke så radikal, genom att man skall ge avkall på allt för den andres skull, och i Kristi efterföljd underordna sig den andre (Fil. 2:3-4). "Under indtryk af Kristi hen-givelse for menneskenes skyld (jfr. Philipperbrevhymnen i Phil 2) fortolker Paulus således også den mellem-menneskelige *agapê* (inden for menigheden) på en sådan måde, at den implicerer et fulstaendigt afkald på krop og individualitet" (22). Paulus relativiserar vidare alla skillnader mellan de kristna (jude-grek, herre-slav, man-kvinna, 23). Detta radikala kärleksbudskap inrymmer i Engberg-Pedersens tolkning en dualistisk tendens mellan kärleken på den ena sidan och kropp och själ på den andra (23–24). Kärleken är för Paulus "noget, der fuld-

staendigt overskrider og laegger bag sig både menneskets kropslighed og den dertil knyttede individualitet" (23). Kommen så langt i framställningen ställer författaren frågan: "Hvad skal vi så stille op med det?" Läsaren frågar sig här kanske först om Engberg-Pedersens Paulustolkning är representativ och rimlig. I alla händelser skulle "vi" må väl av att problematisera "vår" utgångspunkt. Engberg-Pedersen går dock vidare och hänvisar till att Paulus' skiljande mellan *adiaphora* dvs. likgiltiga ting och det som är viktigt i själva verket är stoisk. Men, tillägger han, "hos stoikerne har de 'lige gyldige ting' (som alle de facto handlar om krop og individ) en *halvvejs positiv* betydning, hvor de hos Paulus (vil jeg hævde) reelt kun opfattes som 'negativ' lige gyldige, dvs. som *faktisk totalt* lige gyldige" (24). Stoikerna gjorde m.a.o. i alla fall ett försök att integrera den självuppoffrande kärleken med ett erkännande av människans kroppslighet och individualitet, säger Engberg-Pedersen. I det följande frågar sig författaren hur Paulus (och Filon) kunde driva kärlekstanken så radikalt att den blev "*antropologisk* utilfredsstillende" (25). Att förklaringen endast skulle vara deras syn på Gudskärleken menar Engberg-Pedersen är ett otillräckligt svar. I stället handlar det om den sociala funktionen hos det de hävdar. "Både hos Paulus og hos Philon har den voldsomme insisteren på kaerlighed (til Gud og inden for menigheden eller 'folket') en meget klar social funktion. Den tjener til at opretholde forskellen mellem dem, der er indenfor, hvor kaerligheden råder, og dem, der er udenfor. Forestillingen om den radikale kaerlighed inden for den 'krop' (*sôma*).... som udgøres av den *gruppe*, på hvis vægne de to tænker taler, er med til at konstituere og fastholde gruppens identitet til forskel fra alt andet. Eller sat på spidsen: Den radikale kaerlighedsforestilling afspejler en sekterisk strategi" (25). Samma "*sekteriska strategi*" ser Engberg-Pedersen i Johannesevangeliet där lärjungagemenskapen kännetecknas av kärlek i kontrast mot "världen" (25–26). Författaren konkluderar med att upprepa sina omdömen om Johannes och Paulus kärlekstanke som "radikal og ensidig", och det på ett sätt som gör "at der ikke bliver plads til at medtænke den kropslighed og individualitet, som han /Paulus/ ikke desto mindre anerkender eksistensen af" (26–27). Det är spännande att följa Engberg-Pedersens brottnings med texterna. Här arbetar en framstående filolog och kännare av stoicismen. Desto märkligare att uppsatsen gör ett så oreflekterat intryck ur hermeneutisk synpunkt.

Utmaningen från Augustinus

Kontrasten kunde härvidlag inte vara större mot de två avslutande uppsatserna i boken. Werner G. Jeanrond skriver om "Augustinus teologi om kärlek", en förstudie till hans i år utkomna *Kärlekens teologi* (Stockholm: Verbum 2010). Vad gäller Augustinus syn på kärlek, kroppslighet och

sexualitet tillför uppsatsen knappast något nytt, vilket nog heller inte är anspråket. Men framställningen är välinformerad och saklig. Augustinus' syn på kropp och sexualitet har i grunden väldigt litet med hans kärlekstanke att göra (133). Denna är i sin tur så radikalt centrerad kring Gudskärleken att nästankärleken inte får en självständig ställning (jfr. Børtnes ovan). "Sådant som är viktigt för oss när vi reflekterar kring kärlek idag, som kropp, kön, att se människan som subjekt, vikten av att få välja, vår längtan efter och bekräftelse av något annat eller någon annan – inget av detta spelar någon större roll för Augustinus" (138). I anknytning till Hannah Arendt, som skrev sin doktorsavhandling om Augustinus' kärleksbegrepp, betonar Jeanrond att kärleken för Augustinus alltid handlar om framtiden, eskatologin, aldrig om nuet och den förgängliga världen (141). Kärleken är transcendent och människan blir subjekt när hon älskar, "medan vår syn på kärlek idag är präglad av vår förförståelse av mänsklig subjektivitet" (141). För Augustinus är världen till den grad präglad av arvsynden att medmänniskan kan älskas endast i Gud – transcendent och eskatologiskt (144). "Människan som subjekt skapas och nyskapas och konstitueras alltså ytterst endast av Guds kärlek. Det är inte tal om att den mänskliga kärleken på något sätt skulle innebära någon form av konstitutivt medskapande" (145). Det är dock klart att författaren inte ser Augustinus enbart som en negativ motbild till vår egen tid. "Ett närstudium av Augustinus kan också hjälpa oss ifrågasätta de utgångspunkter som vi tvärsäkert tar för givna när vi idag talar om kärlek och sex, och att utveckla en djupare och mer kritisk förståelse av våra egna referensramar när vi utformar våra teologier om kärlek" (129). I den sista delen av uppsatsen vill därför Jeanrond visa fram "potentialen i Augustinus teologi om kärlek". Av Augustinusstudiet kan man lära, hävdar Jeanrond, att "varje teologi om kärlek" utformas "mot en bakgrund av människosyn, kosmologi och konkret mänsklig erfarenhet" (145). Analysen av gamla texter kan lära oss att bli varse våra egna speciella förutsättningar. Vidare "bygger varje teologi om kärlek på en viss tolkning av Bibeln" (145). Att Augustinus skrifttolkning har en nyplatonisk ansats är känt, men man kan också observera den roll Johannestexterna spelar, tillsammans med "ett sparsamt urval paulinska perspektiv på kärlek" (145). Ett tredje påpekande gäller synen på människans subjektivitet och aktiva handlande, där de postmoderna förutsättningarna lika tydligt spelar in som någonsin Augustinus (146). Här tar Jeanrond i anslutning till Paul Ricoeur i viss mån Augustinus' arvsyndlära i försvar: "...varje teologi om kärlek måste konstrueras mot bakgrund av syndens och det ondas existens och sociala konsekvenser. Inga illusioner om en ren sexualitet, ren kärlek eller rena mänskliga relationer är till någon hjälp vid en kritisk prövning av kärlekens, subjektivitetens och det aktiva mänskliga handlandets potential" (147). Slutligen får varje kärleksteologi konsekvenser för gemenskap, social och kyrklig, och Augustinus' syn be-

tecknas här som "världsförnekande". Trots all kritik mot Augustinus tillägger dock Jeanrond: "Men även i detta hänseende är Augustinus insikt i det inre sambandet mellan alla kärleksrelationer för värdefull för att bara få drunkna i den flod av kritik som riktats mot det nyplatoniska landskapet bakom hans syn på kärlek. Kärleken är en enda och den är av eskatologisk karaktär. I detta har Augustinus rätt, även om vi har anledning att tänka annorlunda i fråga om vad denna enhet och eskatologiska karaktär idag kan innebära för en teologi om kärlek" (147–48).

"Himmelsk åtrå"

I sin uppsats "Himmelsk åtrå. Höga visan i tidigkristen tolkning" ger Samuel Rubenson en utmärkt översikt över denna viktiga tolkningstradition. Att Höga visan-utläggningen försummats både inom bibelforskning och dogmhistoria är ett viktigt påpekande. Paradoxalt nog är denna text en av de mest kommenterade i fornkyrkan och den första bibelbok som alls kommenterades. Anledningen till att det blev så är dels den judiska tolkningstraditionen, där Höga visan handlar om Gud och folket, och dels "den grekiska, av den platoniska traditionen färgade, reflektionen över kärlekens väsen" (107). Kombinationen av dessa grundlägger en stark, ännu relevant tolkningstradition, "som gestaltar både människans gudslängtan och gudsuppenbarelsens villkor på ett ovanligt starkt sätt" (107). De tidigkristna författare som Rubenson lyfter fram är Hippolytos, Ambrosius, Origenes och Gregorios av Nyssa. Hippolytos kommentar är den äldsta bevarade, om än endast i fragment. Den ansluter sig nära till den judiska och här är ännu bruden entydigt lika med kyrkan. Hos Ambrosius finns inflytande både från Hippolytos och Origenes, men man kan också urskilja en västlig tendens i mera pedagogisk-kyrklig riktning (112). Origenes kommentar är omfattande, detaljerad och dess betydelse för den fortsatta utläggningshistorien kan knappast överskattas (113). Gregorios av Nyssa bygger i sin tur på Origenes, men betecknar ett nytt stadium i den mystiska utläggningen: "Det avgörande för den plats Gregorios tolkning fått i mystikens historia är hans mycket tydliga inriktning på det inre livet och bruden som den enskilda själen. Medan Origenes genomgående lyfter fram att bruden i Höga Visan är såväl kyrkan som den enskilda själen, står för Gregorios den enskilda själen helt i centrum" (119). Origenes står närmare den judiska tolkningstraditionen och är mera angelägen att detaljerat argumentera för sin allegoriska läsning av texten.

Men Origenes Höga visan-tolkning är så viktig för den fortsatta traditionen också för att den ställer de grundläggande hermeneutiska frågorna och på sitt sätt är det bästa svaret på Nygrens förenklingar. "Utan tolkning står sig, måste man säga, texten rätt slätt", skriver Rubenson (106). Det

är bokens ställning i kanon och i den judiska utläggningstraditionen som är den direkta orsaken till det intensiva sysslandet med denna till synes profana kärlekssång. Den allegoriska tolkning som blir dominerande är givetvis också beroende av Origenes och andra fäders platonska verklighetsuppfattning. Men någon naiv inläsning av de egna förutsättningarna är det inte: "I stället för att som historisk-kritiska exegeter försöka avskaffa läsaren i ett sökande efter textens egentliga mening, sätter Origenes och Gregorios läsaren i centrum och söker i samspelet mellan text och läsare göra texten levande" (126, se även 125–26). Man skall inte avfärda deras tolkning som "godtyckligt allegoriserande" eftersom det ligger en hermeneutisk insikt bakom deras tolkning, nämligen "att all läsning... är en form av allegorisering, en tolkning där bokstäver och ljud står för något annat, ges ett innehåll som de själva inte har" (126). Det är hälsosamt att detta sägs i en bok där annars hermeneutisk reflexion nästan helt lyser med sin frånvaro. Men kritiken mot historisk-kritisk metod får inte överdrivas. Som Rubenson själv framhåller: "Tolkningsramen är inte gripnen ur luften utan given. Det är genom att läsa Höga Visan med hjälp av Bibelns övriga texter som den får sin innebörd" (107).

En konstruktiv reception

Det som till sist gör Rubensons uppsats till en av de viktigaste i den recenserade boken är det resonemang som han för om kropp och sexualitet i denna tolkningstradition. För Origenes var det som Anders Nygren tycks förneka helt självklart: "Alla älskar, alla drivs av åtrå och söker det som uppfyller deras längtan. Den avgörande frågan är vad som åtrås, och hur människan försöker uppfylla det grundläggande begäret. Liksom den kroppsliga kärleken söker det jordiska, sträcker sig själens åtrå mot det högsta goda, mot skönheten och godheten själv, som filosoferna säger. För Origenes har detta sin djupaste grund i att människan skapats till Guds avbild" (108). Origenes var helt medveten, påpekar Rubenson vidare, om att det erotiska språket i Höga Visan "kan vara chockerande som uttryck för gudskunskap och gemenskap med Gud" (115). Idag är tolkningsförutsättningen den omvända i så måtto att vi misstänker den platoniserande utläggningstraditionen för att inte bejaka sexualiteten, kroppen och självet. Rubenson menar dock att det är "förenklat att säga att Origenes är... sexualfientlig och helt missa Höga Visans 'egentliga' innehåll. Åtrån, *erôs*, bestäms enligt Origenes, helt i anslutning till Platons *Gästabudet*, av vem den riktas till. Det får så att säga sitt värde, sin mening och sin frukt, av vad som älskas, av vilken gemenskap det handlar om" (115). Viktigt är dock tillägget att Origenes, till skillnad från Platon, lyfter in nästankärleken i Gudskärleken. När Origenes vidare skiljer mellan "köttslig kärlek som gäller den yttre människan, det

förgängliga köttet, och andlig kärlek, den som vänder sig till den inre människan" (116–17) skall detta inte missförstås. "Det handlar, skulle man kunna säga, om att älska personen, inte kroppen. Det är inom ramen för en sådan kärlek som erotiken och kroppen har sin plats. Liksom bokstaven gestaltar och samtidigt skyddar en djupare innebörd, gestaltar och skyddar den kroppsliga kärleken en djupare gemenskap. När den inte gör det är den enbart köttslig lusta. Liksom bokstaven är kroppen nödvändig och skall vördas och tas på allvar, men det vore att missa dess innebörd om man stannar vid denna" (117).

Man kan lugnt säga att denna Origenestolkning på ett väldigt konstruktivt sätt problematiserar de utgångspunkter som ofta gör sig gällande i studiet av antiken och kyrkofäderna idag. Rubensons studie är förvisso ett utflöde av den aktuella forskningstrend som jag tecknade inledningsvis. Liksom Jeanronds Augustinusuppsats är den dock hermeneutiskt reflekterad, och differentierad i analysen. Problematiseringen av utgångspunkterna leder inte bakåt utan framåt. Det har dessutom, enligt min mening, lyckats Rubenson att framställa synen på kärlek, kropp och sexualitet i den analyserade tolkningstraditionen som antropologiskt tillfredsställande.

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Augustin, Tre ungdomsdialoger. Verdens hellige skrifter. Utvalg og innledende essay ved Trond Berg Eriksen. Oversettelse og noter ved Reidar Aasgaard. Oslo: Bokklubben 2009. 292 s. ISBN 978-82-525-6972-8.

Boken innehåller översättningar av 'Det lykkelige liv' (*De beata vita*), 'Skaperordenen' (*De ordine*) och 'Enesamtaler' (*Soliloquia*). Dessa är dialoger som Augustinus utarbetade 386/387, efter omvändelsen till kristendomen och före dopet vid påsken 387. Han hade på eftersommaren 386 dragit sig tillbaka till en lantgård i Cassiciacum (det är oklart var detta låg) tillsammans med några vänner och modern Monnica och där fört de diskussioner som ligger till grund för dessa skrifter. Vi måste givetvis anta att han behandlar det som förevarit ganska fritt, men det framgår också att man fört anteckningar. Även *Soliloquia* har dialogform; de som diskuterar är Förnuftet (*Ratio*) och Augustinus. Dessa dialoger ger en bild av den unge Augustinus i ett avgörande skede av hans liv. De har blivit mycket diskuterade; man har i första hand jämfört med hans 'Bekännelser' och sökt motsägelser och överensstämmelser. Man har rentav diskuterat huruvida han verkligen omvändes till kristendomen eller om han snarare blev platoniker, men de som hävdar hans kristna syn tycks numera ha segrat.

Den inledande essän beskriver Augustinus liv fram till författandet av dessa ungdomsverk. 'Oversetterens etterord' behandlar principer för översättningen, skrifternas kronologi och deras indelning, avsikten med noterna, Augustinus noteringar om dessa skrifter i *Retractationes* ('Revisioner'), där han ser tillbaka på sin författarverksamhet och i många stycken är kritisk mot ungdomsskrifterna, samt de textutgåvor som ligger till grund för översättningen. Ett stort antal noter avslutar arbetet.

Inledningen ger på litet utrymme en god överblick över den unge Augustinus som står i begrepp att helt och hållet ändra sitt liv. Han har slutat som retoriklärare och lämnat planer på karriär och giftermål, han vill nu helt och hållet ägna sig åt ett andligt liv inriktat på att söka Gud. Kristus spelar inte så stor roll i dessa dialoger. Det kan överraska att Berg Eriksen använder begreppet 'livssynsmarked', men det är träffande; diverse livsåskådningar står till buds på marknaden, Augustinus prövar olika, först manikeismen, sedan den

akademiska skepticismen, till slut och slutgiltigt kristendomen, dock en kristendom som i början är starkt präglad av de nyplatoniska tankegångarna.

Ett viktigt parti är de rika noterna, uppemot 400 stycken. Där finns mycket att hämta. Man skulle kunna invända att man kunnat sammanfatta innehållet i en del av dessa noter i en löpande text i inledningen. Något avsnitt av denna kunde t. ex. behandla den traditionella skolbildningen och Augustinus beroende av denna med dess studium av framför allt av Vergilius, Terentius och Cicero (dessa citeras ofta, den fjärde skolförfattaren, Sallustius, förekommer väl inte i dessa texter); ett annat kunde vara inslag från skeptikers och nyplatonikers tankar; ytterligare ett Augustinus invändningar i den sena skriften *Retractationes*, där han kommenterar och rättar sina verk och därigenom visar en utveckling under ett långt liv av eftertanke och polemik. Mycket bra är att man förklarar översättningen av viktiga ord och motiverar varför man ibland använder olika ord beroende på sammanhanget. Sådana centrala ord är *beatus, animus, anima, spiritus, ratio, ordo* m. fl.

Själva texterna gör naturligtvis olika intryck på olika läsare. Två ting frapperar recensenten. Det ena är den i antiken så ofta förekommande längtan efter ro och stillhet, orörlighet och oberördhet gentemot denna världens företeelser. I den mest utpräglade formen möter vi väl den hos stoikernas vise, en outhärdlig tråkmåns. Augustinus står inte fri från dylikt tänkande. Även i dessa texter möter vi denna längtan efter ro och total avskildhet från världen, snarare ett arv från grekisk filosofi än från kristendomen. Det andra är en förundran över den logiska eller skenlogiska exercis med ord som bedrivs, särskilt i 'Enesamtaler'. Det konstateras t. ex. att sanningen är evig och att den måste finnas någonstans, nämligen i själen. Slutsatsen blir att själen är odödlig. Kan detta övertyga någon? Ett skräckexempel på ordexercis: "går du med på att denne veggen ikke er en vegg om den ikke virkelig er en vegg?". Sådant förefaller åtminstone recensenten meningslöst, men det måste vara med, ty det ingår i tidens tankevärld.

Vad översättningen beträffar är det mycket svårt att frigöra sig från grundtexten och kläda innehållet i det egna språkets dräkt. Översättaren har oförskräckt gått till verket och såvitt jag kan bedöma lyckats väl. Det blir naturligtvis nödvändigt att dela upp långa meningar och söka goda vändningar i det egna språket (vilka givetvis med tiden blir omoderna, varför alla översättningar med tiden borde göras om!). "Forteller en vits" för *iocantur* tycker jag t. ex. låter bra och jag antar att det norska "Det er flott!" är en god översättning av *optime omnino*. Augustinus utropar: *O plumbeum pugionem!*, vilket översätts med: "Den må du lenger ut på landet med!". En utmärkt översättning: *plumbeus pugio*, "blydolk", används om ett värdelöst argument, ett som inte lurar någon vettig människa. Jag vill kanske dra gränsen vid "Ok", på svenska "Okej"! Lyckade begrepp är också i inledningen "livssynsmarked" och "den romerske underholdningsindustri".

Några personliga synpunkter må anföras:

Det sägs (vii) att det var något annat att vara kristen på den tiden och i dag. Ja, på många sätt, men det var dock ett personligt val av Augustinus att han avstod från att bilda familj. Detta var givetvis inte den vanliga uppfattningen av ett kristet liv; Augustinus moder Monnica strävade ju både efter att sonen skulle bli kristen och fördelaktigt gift.

Var Ambrosius verkligen en fadersfigur för Augustinus (x)? I andlig bemärkelse, men ordet fadersfigur för kanske tankarna till vänskap och närhet. Något sådant var det knappast fråga om, även om vi vet att de träffats; Ambrosius var en mäktig man av hög börd, Augustinus en retorikprofessor som socialt stod betydligt under Ambrosius.

Anders Nygrens tolkning (xiii) av *eros* och *agape* i grekiskan är såvitt jag vet ifrågasatt. Detta hindrar förstås inte att man kan tala om två olika slag av kärlek, en mera jordisk, en inriktad på högre ting.

Översättningen av *intelligibilis* med "erkjennbar" (279 n5), på svenska väl "förnimbar", förefaller mig vilseledande. Dessa ord för vår tanke till det vi förnimmer med våra sinnen, syn, hörsel m. m., men betecknar i själva verket det som man erfar enbart genom *intellectus* ("intellekt", "förstånd"), inte genom de kroppsliga sinnen; ordet brukar motsvara det grekiska *noētós* av *noûs*, och betydelsen är förslagsvis "översinnlig". *Pater intelligibilis lucis* ('Enesamtaler' 1, 1, 2) är inte fadern till det yttre ljuset som vi förnimmer med synen utan till det inre ljus som upplyser vår själ. När man talar om de ting som uppfattas med våra kroppsliga sinnen, används ofta, som hos Augustinus i 'Enesamtaler' 1, 1, 3, ord som *sensus* ("sanser") och *sensibilis*, på grekiska *aisthētós*.

I utbildningsgången sägs (288 n94) *quadrivium* innefatta de lägre ämnena aritmetik, geometri, astronomi och musik, medan ämnena i *trivium* (grammatik, retorik och dialektik/logik) beskrivs som de högre. Man brukar ange att *trivium* är ett inledande och grundläggande studium som lär eleven att behärska språket och att föra en logisk och övertygande diskussion; på denna grund kan man sedan bygga andra kunskaper. Dock skall man märka att dialektiken för Augustinus har en särdeles stark ställning, ty den innehåller eviga och oomkullrunneliga sanningar. Denna bildningsgång spelar stor roll för Augustinus i dessa ungdomsskrifter, den leder uppåt till förståelse av de högsta tingen.

En älsklingstanke hos den framstående Augustinus-forskaren Pierre Courcelle var att det i Milano fanns en krets av kristna platoniker som starkt skulle ha påverkat den unge Augustinus. Tanken återkommer i inledningen (xxix), men i senare forskares rön (se Augustin Handbuch, 2007, s. 141) har denna krets krympt ihop; kvar blir framför allt Ambrosius och Simplicianus.

Sammanfattningsvis är denna skrift en god introduktion till den unge Augustinus bakgrund och tankevärld och ger en lättläst översättning av skrifter som utgör en inledning till ett stort men ännu inte moget författarskap.

Bengt Alexanderson
Jörlanda/Göteborg

Timothy D. Barnes, *Early Christian Hagiography and Roman History*. Tria Corda, Jenaer Vorlesungen zu Judentum. Antike und Christentum 5. Tübingen: Mohr Siebeck 2010. 437 s. ISBN 978-3-16-150226-3.

Denna bok består snarast av ett antal uppsatser. Jag hade gärna velat se en överblick i början av arbetet över återkommande teman. Några av dessa är uppgifter i texter om heliga män och kvinnor måste såvitt det är möjligt jämföras med andra, mera trovärdiga uppgifter, t. ex. inskrifter som ger namn på inblandade personer, i första hand på de ämbetsmän som förekommer i legenderna; allteftersom tiden går, blir legenderna allt mindre trovärdiga; det s. k. ediktet i Milano av 313 har inte spelat någon roll, ty redan år 260 var de kristna fredade för förföljelser; förföljelser ägde endast rum under vissa perioder, ej oavbrutet under 300 år.

Det hade också varit lämpligt med ett genomarbetat försök att klassificera hagiografiska texter. Dessa är av mycket olika slag, alltifrån sådana som grundar sig på domstolsprotokoll och verkar trovärdiga (Barnes framhåller dock att sådana protokoll är lätta att förfälska) till berättelser om helt och hållet uppdiktade personer. Olika ansatser till klassificering dyker upp här och där och terminologin blir oklar.

Man hade också gärna velat se en redogörelse för förhållandet mellan romersk lag och förföljelserna av de kristna. Brevväxlingen mellan Plinius den yngre och kejsar Trajanus är givetvis grundläggande. Kristna borde avrättas, såsom Plinius gjorde, och det gjorde han rätt i enligt kejsaren. Men varför detta skulle ske talar kejsaren inte om, men uppenbarligen var det därför att de kristna hotade den bestående ordningen; de väntade på en ny härskare och en ny ordning. För romerska ståthållare, som liksom Plinius inte förstod kristet tänkande, räckte det att de erkände sig vara kristna. Den gamla ordningen, förfädernas sed (*mos maiorum*) ser Barnes och andra som ledstjärnan för det konservativa romerska väldet.

Barnes citerar ett yttrande om Otto Seeck, en framstående forskare inom den tidiga kristendomens historia: "he never believed anything to be authentic if he could help it". Barnes är själv skeptisk; han nedlägger ett enormt arbete på att finna verkligheten bakom texterna och avslöjar otaliga felaktiga uppgifter i texterna. Seeck gick kanske till överdrift, men är inte hans grundinställning nyttig? Redan från början frestas man till suppleringar, ty Nya Testamentet lämnar läsaren i sticket i många frågor som människor ställer sig: hur levde och dog Petrus och Paulus, alla de andra apostlarna, Jesu moder, Maria Magdalena? vad hände med den lärjunge som Jesus älskade mest? En skog av legender växer givetvis upp kring dessa personer. Men om vi bara skall tro på det som bekräftas av andra källor, som inskrifter och papyrer, så blir det inte mycket kvar. Märk väl att ett litterärt dokument, vars författare levde samtidigt med eller bara kort tid efter den biograferade personen (Sulpicius Severus, se nedan) ibland

meddelar tvivelaktiga uppgifter. Striden står mellan dem som tror att hagiografiska texter i stort sett är sanningsenliga och dem som är starkt skeptiska. Om det sägs att ett helgon uppväckt döda, är vi skeptiska, men om det sägs att han eller hon föddes där och där och då och då, varför inte tro på det? Den extreme skeptikern skulle säga att man kanske inte visste, och därför måste uppfinna.

Barnes understryker att vanliga historiska metoder skall tillämpas vid studiet av legender. Men är det någon som i dag tänker annorlunda? Han vill gärna tro att om ett faktum visar sig stämma i ett dokument, så är också dokumentet genuint, dvs. det är vad det säger sig vara. Felicitas och Perpetuas martyrium skulle alltså vara ett äkta dokument från tiden, eftersom där finns en annars okänd och säkert riktig uppgift om kejsar Geta, Caracallas mördade bror. I ett dokument som detta, som dels är författat av en redaktör som skrivit företal och avslutning och dels innehåller partier som tillskrivs två av martyrerna, måste givetvis en senare bearbetning misstänkas. Och kan man som Barnes tro att ögonvittnen som varit närvarande vid rättsförhandlingar kunnat vidarebefordra mycket av vad de hört? Hur mycket kunde de höra, hur mycket kunde de minnas?

Barnes tar upp många viktiga ämnen. Några avsnitt förutom de ovan antydda skall nämnas speciellt:

Barnes jämte andra tillskriver inte det s.k. ediktet i Milano av 313 någon vikt när det gäller att ge de kristna religionsfrihet. Redan Gallienus skulle ha fastställt denna frihet år 260. Men uppenbarligen kunde regerande kejsare när som helst sätta igång en förföljelse, om han såg de kristna som ett hot. Så skedde ju också år 303. Helt klart är att mycket berodde på provinserna ämbetsmän hur strängt åtgärder mot de kristna skulle företagas, och att olika kejsare ändrade och upphävde gällande beslut under den sista stora förföljelsen i början av 300-talet; de kunde därvid besluta för olika delar av riket om tolerans för de kristna och/eller restitution av egendom.

Barnes visar övertygande att Ignatius av Antiokia måste dateras senare än den traditionella dateringen till Trajanus tid. Ett citat visar noga överensstämmelse med ett ställe hos Ireneus av Lyon och förflyttar Ignatius 'Brev till Polycarpus' till 140-talet.

Jag finner det långsökt när Barnes vill knyta samman Neros förföljelse och avrättning av kristna med Johannes 21, 18–19, som man tolkat som att Petrus öde där förutsäges: Petrus skall sträcka ut sina händer, alltså korsfästas, och det talas om korsfästelse av offren för Neros grymheter. Att Paulus skulle avrättats i Spanien är också obestyrkt, ehuru en tradition naturligtvis låter honom fara till Spanien, eftersom han uttryckt en önskan om detta i Romarbrevet

Antonius-vitan uppges traditionellt vara författad av Athanasius den store, som var några decennier yngre än Antonius. Man har ibland velat fränkänna Athanasius författarskapet. Barnes menar att denne i viktiga delar använder material från annat håll, som han bearbetat mycket lite. Detta förefaller inte mig väl bestyrkt. Antonius-vitan avviker givetvis en hel del från Athanasius andra skrifter, men dessa handlar inte om heliga eremiter i öknen. Avvikelser i ordförrådet förefaller mig därför av mindre vikt. I vitan finns det mycket om demoner, vilka inte spelar så stor roll för Athanasius, men för Antonius var det förmodligen en helt annan sak. Det är däremot väl visat att Athanasius utnyttjat en levnadsteckning över Pythagoras, ty den ordagranna överensstämmelsen är stor.

Sulpicius Severus skildring av sin äldre samtida, den heliga Martin av Tours, utsätts för en hårdhänt granskning och visas innehålla många fel, för att inte säga förfalskningar. Den kritiserades också strax efter sin tillkomst.

Legender som handlar om personer från 300- och 400-talet kan ofta visas vara författade långt senare och innehåller ofta felaktigheter beträffande historiska händelser och medverkande personer (såsom romerska ämbetsmän), samt anakronismer såsom felaktig (dvs. senare) titulatur för de inblandade.

I nio appendix tar Barnes upp en rad problem. Han visar t. ex. att de kristna i allmänhet inte korsfästes utan halshöggs, kastades till vilddjuren eller brändes levande. Avsnittet om den helige Sebastian visar att en legend full av osannolikheter likväl kan ge en värdefull upplysning, nämligen om kulten av Petrus och Paulus i Rom på Diocletianus tid. Skildringen av utgrävningarna under Peterskyrkan på 1940-talet är inte uppbygglig: under förbittrade strider smusslade man undan och hemlighöll material för varandra.

En del kritik kan riktas mot detta arbete; det är inte väl disponerat, och författaren är ibland alltför djärv och kan bygga sina slutsatser på för svaga grunder. Det förtjänar också mycket beröm. Barnes har på otaliga ställen påpekat brister som gäller fakta, handlande personer, titulatur; på det hela taget bidrar arbetet till en hälsosam skepsis. Hans encyklopediska vetande inom historia, epigrafik och prosopografi utnyttjas med handfast resultat. Det är ett givande och tankeväckande arbete.

Bengt Alexanderson
Jörlanda/Göteborg

Carsten Breengaard, *Paradis-sekten: Frelsehistorie og kristen identitet*. Köpenhamn: Museum Tusulanums Forlag 2007. 203 s. ISBN: 978-87-635-0583-3.

Den bärande tesen i Breengaards kristendomshistoriska studie är att det som författaren kallar den tidigaste kristendomen var präglad av en mycket specifik distinktion mellan att bli kristen och att leva som kristen. Det gemensamma draget för alla former av kristendom fram till Augustinus var, enligt Breengaard, föreställningen att det var möjligt att leva ett syndfritt liv och att detta också var vad som krävdes av en kristen. Den tanke som möter i Hebréerbrevet och under 200-talets kristendom, att avfall omöjliggör en andra omvändelse skulle således vara utmärkande också för paulinsk teologi och alla andra varianter av Kristustro också under det första århundradet.

Boken utgörs huvudsakligen av en kronologisk genomgång från Jesus till Irenaeus men i de sista kapitlen berör Breengaard också Augustinus och reformationen och förhållandet mellan den historiske Jesus och kyrkan. Breengaards hävdar alltså att kravet på fullkomlighet är ett karaktäristiskt drag för hela den tidiga kyrkan. Den kristne är visserligen i stånd att synda men förlorar då möjligheten att åter göra anspråk på den rättfärdiggörelse som kommer av tro på Kristus. Skälet till detta är att rättfärdiggörelsen är en historisk händelse som inte kan upprepas, utan som leder till det nya livet – livet som kristen.

Efter att ha konstaterat att forskningen knappast gett en entydig bild av den historiske Jesus konstaterar Breengaard att sökandet efter kristendomens väsen måste börja efter Jesus, dvs. i den tidiga kyrkan. Breengaard börjar med Paulus, vars teologi är starkt präglad av ett frälsningshistoriskt perspektiv, vilket präglar hans syn på den judiska lagen. Paulus menar, enligt Breengaard, att lagens tid är förbi, och det är den konkurrerande uppfattningen att lagens tid fortfarande är inne som ger upphov till konflikterna med Paulus "motståndare". Det är bara för icke-kristna judar som lagen fortfarande gäller – den kristne är i stället förpliktigad att hålla "skapelselagen" som en gång överträddes av Adam, men som genom Kristus fått förnyad giltighet. Den som blivit kristen har fått sina synder förlåtna och hans eller hennes liv bestäms nu av den gudagivna skapelselagen, vilket förutsätter ett syndfritt liv – den paulinska kristendomen är, hävdar Breengaard en Paradis-kristendom, dvs. en trostolkning som är bestämd av ett specifikt frälsningshistoriskt tänkande

Samma grundmönster finner Breengaard i alla former av tidiga kristendomsyttringar. Markusevangeliet uppvisar samma frälsningshistoriska perspektiv och också i avvisandet av den judiska lagen är Markusevangeliets författare överens med Paulus, vilket visas av den markinske Jesus syn på skilsmässa och i hans avvisande av matreglerna. Inte heller det judiskt orien-

terade Matteusevangeliet representerar ett från Paulus perspektiv "annat evangelium", enligt Breengaard. Bergspredikan med dess betoning på fullkomlighet är verkligen tänkt som konkreta bud för kristna och utgör en skildring av det kristna livet såsom det är, menar Breengaard. Någon positiv värdering av den judiska lagen finner Breengaard inte heller i evangeliet, trots uttalandet i 5:18, vilket bara uttrycker evangelistens känslomässiga bundenhet till judendomen. Den lag evangelisten talar om är inte den judiska lagen, utan skapelselagen. Matteusevangeliet representerar snarare en kraftig uppgörelse med judendomen och judarna påstås, enligt Breengaard, ha förlorat sin ställning som Guds utvalda folk. Samma grundläggande kristendomstolkning vad gäller synen på fullkomlighet och möjligheten till återupprättelse återfinns enligt Breengaard också i 1 Petrusbrevet, Hebreébrevet, Jakobs brev, 1 Johannesbrevet, Didache, och hos Ignatius, biskopen i Antiochia – och hos Irenaeus.

Det är först i Augustinus kamp mot Pelagius som Breengaard på allvar finner en radikal nyansats vad gäller synen på det kristna livet, vilket sker genom en nytolkning av Rom 7:14–19. Medan Paulus, enligt Breengaard, här beskriver sin egen upplevelse av att leva under den judiska lagen innan han rättfärdiggjordes genom tro på Kristus, läser Augustinus Paulus som om han refererade till sin erfarenhet av att vara kristen. Därmed tar han udden av Pelagius anspråk på att människan verkligen kunde leva ett syndfritt liv. Hur skulle den pelagianska moralismen vara en reell möjlighet om också aposteln Paulus beskriver sin erfarenhet som kristen i termer av att vara en syndare?

Augustinus nyläsning av Paulus ledde till en radikal förändring av kyrkans självförståelse– från syndfrihet till skuldmedvetande. Därmed ges också kyrkan som institution en ny funktion. Medan Paulus kristendom inte hade någon beredskap att hantera synd (eftersom individen antingen var syndfri eller helt enkelt inte kristen) kommer kyrkan härefter att institutionalisera förlåtelsen, eftersom kyrkan härefter består av just syndare, eller som Luther senare skulle komma att uttryck det – av människor som samtidigt är rättfärdiga och syndare.

Breengaards tolkning av kyrkohistorien är tveklöst spännande och kreativ, för att inte säga elegant. Frågan är emellertid om den är riktig. Ett fundamentalt problem är att författaren ser som en styrka att inte belasta framställningen med detaljundersökningar. Dessvärre tror jag att framställningen skulle ha tjänat på mer detaljerade undersökningar, t.ex. av förhållandet mellan synd och rättfärdighet hos Paulus. Går det verkligen att hävda att det paulinska tänkandet är bestämt av den skarpa motsättning mellan att *bli* kristen och att *leva* som kristen och att denna distinktion tar sig uttryck i ett bestämt avvisande av möjligheten till en andra omvändelse? Är det inte omsorg om den som syndat precis vad Paulus ger uttryck för i 2 Kor

2:5–11? Breengaards tolkning vittnar inte heller om någon kännedom om nyare Paulusforskning. Hur påverkas bilden av "paradis-sekten" om den traditionella motsättningen mellan judendom och kristendom (som Breengaard förutsätter utan vidare diskussion) upplöses och också Paulus befins vara trogen den judiska lagen? Vad händer om man, som i de flesta någorlunda informerade historiska rekonstruktioner av den tidiga Jesusrörelsen tar hänsyn till den etniska problematiken, dvs. till det faktum att Jesusrörelsen ursprungligen var en alltigenom judisk rörelse inom vilken man också relaterade till icke-judar, vilka förefaller ha varit de primära mottagarna av Paulus brev? Är det självklart att Paulus menar att både jude och grek lever under samma villkor med avseende på den judiska lagen? Den moderna Paulusforskningen skulle kunnat ge Breengaard ett och annat att tänka på, men all diskussion med aktuella forskningstraditioner lyser med sin frånvaro i Breengaards historieskrivning.

Detsamma gäller t.ex. synen på Matteusevangeliet. Hur förhåller sig författaren till de inte alltför få forskare som menar att Matteusevangeliet skapats i en församling bestående av judiska lärjungar till Jesus, vilka menade att den judiska lagen ägde fortsatt giltighet och som dessutom krävde omvändelse till judendom av icke-judar som ville ansluta sig till församlingen? Breengaards tolkning av bergspredikan är också problematisk. Mot bakgrund av judiskt tänkande framstår möjligheten att detta avsnitt bör betraktas som *aggadah*, dvs. som ett ouppnåeligt ideal, snarare än *halakha*, dvs. som konkreta levnadsregler. Är det inte just frågan om vem som har den absoluta tolkningsrätten till den *judiska* lagen som är en av Matteusevangeliets huvudproblem? Jesus eller fariséerna?

En kontroversiell övergripande tolkning blir förstås särskilt problematisk om också de ingående delaspekterna faller utanför de gängse tolkningsramarna. Om man vill driva en så kontroversiell tes som den Breengaard driver kräver det en mer övertygande argumentation som också måste ske i dialog med aktuell forskning på området. Breengaards bok innehåller i stort sett ingen sådan ansats, boken saknar t.ex. varje hänvisning till aktuell sekundärlitteratur. I inledningen till boken skriver författaren att han "hverken villet eller ønsket" bokens "faglige resultater" (8). På den punkten tror jag att jag vågar lämna ett lugnande besked – tanken på en monolitisk kristendom förenad genom avvisandet av möjligheten till förnyad uppriktelse av ett brutet förhållande till Gud, är med all sannolikhet inte riktig. Nya testamentets grundläggande problematik är en annan, nämligen hur icke-juden ska relatera till det judiska folket och till Israels Gud som bringar frälsning till hela världen, "juden först, men också greken".

Magnus Zetterholm
Lund

Critique and Apologetics: Jews, Christians and Pagans in Antiquity. Redaktion av Anders-Christian Jacobsen, Jörg Ulrich och David Brakke. Frankfurt am Main: Peter Lang 2009. 327 s. ISBN: 978-3-631-58011-0.

Denna konferensvolym är slutpunkten på det stora projekt med samma titel, som drevs av forskare vid den teologiska fakulteten i Århus mellan 2002 och 2006. Boken samlar en varierad grupp av akademiker, framför allt från Danmark, Tyskland och Storbritannien, och utgör på så sätt ett vittnesbörd om det breda nätverk Århusforskarna har samlat runt sig. Apologetikprojekt har sedan följts upp av ytterligare två projekt och denna akademiska succession av projekt visar hur man i Århus verkligen har skapat förutsättningar för att bli det man utgör sig att vara: ett centrum för studiet om antiken och kristendomen. Kontinuiteten består nämligen inte bara av kontinuerlig finansiering, utan framför allt i ett genomgående metodiskt intresse för hur den tidiga kristenheten inte skapades i ett tomrum, utan i ett nära samspel med en mångfald av andra identiteter, både religiösa, kulturella och sociala.

De tretton artiklarna i föreliggande bok inleds på ett dynamiskt sätt av Anders Klostergaard Petersens artikel om frågan vad som menas med apologetik, och hur man alls kan tala meningsfullt om det för den (dryga) tusenårstid som antiken var. Kan man exempelvis komma till rätta med temporal och geografisk diversitet och ändå tala om apologetik som en sammanhållen genre? Klostergaard Petersen samlar upp den senaste trenden att ge genrebegreppet allt vagare konturer. Utan att dölja hur han själv varit en del av denna strömning, börjar han sedan simma mot strömmen, och argumenterar för genrebestämningars legitimitet, så länge som de kläs i kontext. Till slut visar han schematiskt hur man kan tala om apologetik på många olika sätt, från mer generella apologetiska strategier till en kontextbunden forensisk genre. Poängen med diagrammet är att bjuda in fler texter till diskussionen, utan att för den skull göra dem till samma sak.

I de följande artiklarna tas så många olika ämnen med anknytning till apologetik upp. I vissa fall är det till och med så att artikelförfattaren klär sin överraskning över att vara inbjuden till en konferens om apologetik i ord (se Aland, som i det inledande stycket tre gånger upprepar frågan om det kan finnas apologetiska motiv i gnostiska texter, och Avemarie). Trots denna mångfald finns det ändå en tydlig kronologisk tyngdpunkt i artiklarna: den tidigkristna apologetiken. Om man skulle vilja göra det som redaktörerna till boken överraskande inte har valt, nämligen att sortera artiklarna efter ämnen, skulle man kunna dela in boken i tre huvuddelar, en första som handlar om tidigkristna apologier, en andra som handlar om apologetiska motiv i andra samtida judisk-kristna, "pagana" och gnostiska texter, och till sist en del som handlar om på vilket sätt apologetiken levde vidare under och efter Konstantin.

Den första delen kunde i så fall inledas med Anders-Christian Jacobsens överskådliga artikel om huvudteman i tidigkristen apologetik, där han bl a diskuterar vilket syfte och vilken publik som kan tänkas för dessa texter. I valet mellan om texterna framför allt är "interna" eller "externa" väljer Jacobsen en medelväg: de är protreptiska, skrivna som redskap och argument för mission. Jacob Engberg gör en profilerad jämförelse mellan apolo-gier och martyrakter, där han finner exempel på apologetiska argument i martyrakterna, likaväl som martyrer i apologierna. Han drar slutsatsen att detta inte bara är ett tecken på att texterna härstammar från samma miljö, utan att det handlar om "real accusations, real opponents, real persecutions, and not just papyri- or parchment tigers" (208). Ur rockärmen drar Engberg fram en korrespondens med Augustinus, där denne avvisar att bearbeta riktiga förhörprotokoll – vilket är ett tecken på att kristna verkligen hade tillgång till sådana. Vidare har Lorenzo Perrone skrivit en initierad och läs-värd artikel om kultens roll i tidigkristen apologi, medan Judith Lieu har sett på vad som kan hända med apolo-gier och martyrberättelser om forskaren applicerar konsensusperspektiv i stället för konfliktperspektiv på dem. Lieus utgångspunkt är det "konflikt-drama" som finns i tidiga judiska och kristna berättelser, och som exempelvis har legat till grund för Jan Assmans påstående om den intoleranta monoteismen. Utan att gå i direkt svaromål mot Assmann, erbjuder Lieu sju steg för en konsensusmodell, som bygger på teorier från kulturvetenskap och sociologi, och applicerar sedan denna på det valda materialet. Om den apologetiska genren heter det då att den per definition "anticipates change by consensus" (52). Och även om hon medger att martyrberättelserna målar upp bilden av konflikt, så kan hon, med hjälp av sina kategorier, ge glimtar av en mer komplex verklighet, som också är representerad av materialkulturen.

I någon mån är det denna komplexitet som prövas i det som kunde varit bokens andra del. Här skulle Eve-Marie Beckers täta exeges av polemiska och satiriska element i Uppenbarelseboken kunna placeras, tillsammans med Barbara Alands undersökning av apologetiska motiv i gnostiska texter. Fram-för allt blir det intressant i de artiklar som diskuterar judendomen. Oda Wischmeyers bidrag är en lärd genomgång av grekiska och romerska texter (300 f.Kr. – 100 e.Kr) som innehåller kritik mot judendomen. Trots de många fragmenten av olika författares syn på judendomen når hon ändå en enkel slutsats: med få undantag (ex Apion) är den kritiska bilden av judendomen i dessa texter framför allt präglad av den romerska elitens upphöjda likgiltighet och självbild istället för att vara frukten av reell kritik eller polemik. Bilden bekräftas på sätt och vis av Josefus försvar, som är ett försök att tränga sig in i denna "in-grupp" – men där den bristande receptionen pekar på det svåra i att göra det. I en annan artikel går John Barclay genom just Josefus *Contra Apionem* som en judisk apologetik. Om den kanske är den enda renodlade

judiska apologin, så ser Friedrich Avemarie på en grupp texter som vanligtvis inte ses som apologetiska alls, den rabbiniska litteraturen. För att skapa en jämförelsegrund letar han upp texter som i genre ligger nära de tidigkristna apologierna: rabbiniska dialoger, debatter och martyrb berättelser. Angreppssättet är väl valt, och undersökningen viktig, även om slutresultatet inte är revolutionerande. Avemarie tolkar apologetik medvetet vagt, snarare som en attityd präglad av yttre utmaningar, än som ett svar till reella motståndare, och kan därför identifiera en apologetisk medvetenhet i de rabbiniska texterna. Även om det kan synas vara en modest slutsats, så är den viktig, eftersom den pekar på att den rabbiniska judendomen inte levde i det vacuum, som det kan verka när texterna beskrivs som självupptagna och självrefererande.

I inledningen till volymen skriver redaktörerna att de ska studera tre epoker, den förkonstantinska, den konstantinska vändpunkten och den postkonstantinska eran. Man kan konstatera att de två senare epokerna inte får samma utrymme. Det är synd, inte minst som de artiklar som representerar denna tid visar just på fruktbarheten i att vidga diskursen. Det vore även viktigt för "hedningarna", som nämns i bokens titel, men inte får något eget utrymme i boken. Till den "sista delen" hör Maijastina Kahlos kartläggning av Lactantius retoriska strategier för att spela ut den romerska religionen mot den kristna, Karla Pollmans läsning av Augustinus som apologet, och Jörg Ulrichs jämförelse mellan apologetik och ortodoxi. I den sistnämnda visar Ulrich hur redan den tidigkristna apologetiken är en diskurs om kristen ortodoxi, liksom att det inom den postkonstantinska "ortodoxa" kyrkan fanns ett fortsatt behov för apologier, s.k. *apologiae ecclesiasticae*, i vilka en författare, inför kejsaren, försvarade sin ortodoxi gentemot anklagelser. I båda fallen blir det tydligt hur apologierna gör mer än att bara försvara sig: de representerar och definierar sig själva genom motståndaren.

Det här är en typisk konferensvolym, där bidragen varierar i intressegrad, kvalitet, och, kan tilläggas, språknivå. Som bok skulle den ha vunnit på att ha redigerats hårdare. Man kan fråga sig hur väl artiklarna hänger samman? Ja, det hade kunnat skapas mer kontakt mellan de enskilda bidragen om ex Klostergaard Petersens mer teoretiskt inriktade artikel hade fått utgöra en kritisk utgångspunkt, som kommenterades i de andra artiklarna. Ändå är det här en sammanhållen volym, där variationen i första hand berikar. Sammantaget väcker boken många viktiga frågor om hur identiteter representeras i apologetiska texter. Den visar hur viktigt det är att bjuda in fler till samtalet än dem som självmant kommer. Inte minst visar den hur framgångsrikt man i Århus har skapat förutsättningar för ett brett, profilerat och djupgående samtal om identitetstransformationer i senantiken (för att anspela på det senaste projektet).

Andreas Westergren
Lund

Den hemmlige Jesus: Jesusfiguren i de apokryfe skrifter. Redaktion av Lone Fatum, Geert Hallbäck och Jesper Tang Nielsen. Frederiksberg: Alfa 2008. 207 s. ISBN: 9878791191428.

Danska bibelforskare är duktiga på forskningsförmedling. Jag tänker mest på en förmedling av vad andra forskare gjort och på översättningar av texter kring Gamla och Nya testamentet. Qumrantexterna översattes tidigt med utförliga noter (1959). En helt ny översättning kom för några år sedan. Den har redan getts ut i en reviderad upplaga. Vi får något liknande i Sverige först detta år, men i mindre skala. De gammaltestamentliga pseud-epigraferna översattes 1953–1963, de nytestamentliga apokryferna kom 2002, 570 sidor, en andra utgåva redan 2005. Delar av Josefus har nyligen översatts till danska för att nu inte nämna alla översättningar av texter från den tidiga fornkyrkan. För en så omfattande forskningsförmedling krävs villiga förlag, villiga köpare/läsare och villiga författare. Situationen i Sverige är en annan.

Den bok som recenseras här är en typiskt dansk produkt, en populärvetenskaplig presentation som bygger på vad andra forskare har skrivit och på egna läsningar av texter. Den består av tre delar: framställning av själva temat, sakupplysningar i en rad insprängda rutor och litteraturhänvisningar för den som vill läsa vidare. Någon redovisning av den sekundärlitteratur som framställningen bygger på finns egentligen inte, alternativa tolkningar redovisas sällan, argumenteringar för författarens egen ståndpunkt är ytterst sparsamma. Kvar finns en välskriven, lättläst, saklig presentation av förhållandena såsom författaren ser dem utan större problematisering eller analys.

Tre lektorer i Köpenhamn har skrivit boken. – De har sex heltjänster i Nya testamentets exegetik i Köpenhamn. Lund har idag bara en fast tjänst. – Boken bygger på två föreläsningsserier läsåret 2006–2007 med anledning av den i medierna starkt uppförstorade publiceringen av Judasevangeliet. Föreläsningar över egen forskning ligger bakom mycken tidigare publicering på svenska av exegetiska frågor och resultat, men som bekant ingår såna sedan 70-talet inte längre i det akademiska kurssystemet i Sverige.

Geert Hallbäck skriver om kanonbildning och kätteri. Han redogör för de vanliga begreppen inom kanonforskningen och tar upp de vanliga tre kriterierna för tillkomsten av den nytestamentliga kanon: att skrifterna har apostoliskt ursprung (apostolicitet), att de är allmänt brukade (katolicitet) och att de överensstämmer med kyrkans tro (ortodoxi). Samtidigt finns en kraftig betoning av det sista kriteriet: Avgränsningen av kanon sammanfaller med ett skiljande mellan acceptabel och icke-acceptabel kristendom, mellan ortodoxi och kätteri (28). Kanon är en samling skrifter som skall legitimera trovärdigheten i kyrkans lära. I ett sådant perspektiv framstår "nytestamentliga apokryfer" framför allt som kätterska.

Kätterska drag finns nu redan i Nya testamentet. Det finns enligt författaren motsägelser i roten till varje religion. Men så länge man levde i

förväntan på Kristi återkomst spelade de ingen större roll. Sedan blev det teologins uppgift att ge motsägelserna mening i förhållande till varandra (39). Ortodoxins position är att hålla samman motsägelser, kättare löser upp motsägelserna genom att välja ett alternativ. Exempel: Jesus som gud och människa, den fysiska världen som skapad av Gud eller inte. Slutorden lyder: "Ortodoksien er en anstrengelse. Men efter min opfattelse er det den anstrengelse, der holder kristendomen i live" (43).

Jesper Tang Nielsen, den yngste bland lektorerna i Köpenhamn, har skrivit två kapitel, ett om Jesu födelse och barndom i de apokryfa evangelierna och ett om framställningen av Jesu lidande i dessa skrifter. Efter en genomgång av vad Nya testamentet säger om Jesu födelse och barndom presenteras, delvis i referatets form, Jakobs protoevangelium och Tomas barndomsevangelium, båda förmodligen från senare delen av 100-talet, Det arabiska barndomsevangeliet från 500-talet och det s.k. Oäkta Matteusevangeliet från början av 800-talet.

Dessa evangelier är enligt författaren ett sätt att förankra kyrkans och klosterlivets ideal i Jesu historia: Jesus är ett uttryck för en aktuell kristendomsuppfattning (Jesu gudom, Marias roll, askes, ett sedligt liv, m.m.). De apokryfa evangelierna har funktionen att etablera och konsolidera den aktuella kristna identiteten. Egentligen har födelseberättelserna i Nya testamentet samma funktion. De avser inte att framställa den historiska sanningen om Jesus utan är redskap för teologisk förkunnelse. "Sandheden om Jesus som barn er ikke at finde i hverken de kanoniske eller de apokryfe skrifter, hvis man dermed mener den nøjagtige historiske sandhed" (74).

Kapitlet om Jesu lidande är uppbyggt på ett liknande sätt. Först behandlas de kanoniska evangelierna, sedan Frälsarens evangelium, Petrus-evangeliet, Judasevangeliet och Johannesakterna. Det är enligt författaren omöjligt att bakom berättelserna hitta en ursprunglig innebörd, eftersom innebörden uppstår först i berättelserna. Varje framställning av Jesu lidande ska passa till den teologi man vill förkunna: reducering av lidande och gudsfrånvaro, kritik av Jesu gudom, sätt att övervinna döden, skiljande av ande och materia, osv (111). Detta illustreras särskilt vid en tolkning av Jesus i Getsemane och av Judasgestalten. Eftersom nytolkningar med nödvändighet kommer att stå i motsättning till tidigare versioner uppstår en naturlig kamp om den riktiga tolkningen. Varje författare som väljer att berätta något nytt kommer i konflikt med sina föregångare (80f).

Lone Fatum, numera lektor emerita i Köpenhamn, har gjort sig känd genom analyser av genderproblem och kvinnoframställningar i Nya testamentet. I denna bok behandlar hon först Maria Magdalena, "Frälsarens käresta – sköka eller andlig idealfigur". Tonvikten ligger på en läsning

av Marias evangelium, men den inleds med några mer övergripande synpunkter på Maria Magdalena och på kött, ande och kvinnofigurer i det tidigkristna materialet. Personer (figurer) och motiv i evangelierna hör nära samman. Figurerna är litterära symbolbärare, sceniskt framställda som motivens dramatiska manifestationer. "Med andre ord: de evangeliske figurer er teologisk anskuelsesundervisning i narrativiseret form" (122). Vi finner alltså typiska exempel i evangelierna på just kvinnogestaltens socialsymboliska användbarhet när det gäller "at anskueliggøre den dualistiske modsætning mellem kød og ånd i en androcentrisk forestillings og fortolkningsverden, hvor kvinden er den anden og anderledes" (117).

Genomgången av kanoniska och apokryfa evangelier visar hur Maria Magdalena kan brukas som en litterär figur utifrån olika tolkningsbehov och tolkningsintressen. Hon kan användas för att tydliggöra en bestämd poäng i texten, fylla ut hål i texten och omtolka och distansera sig från gängse traditioner. Framför allt visar analysen av henne hur teologi och kön är produkter av ideologisk konstruktion och att de såsom konstruktioner har komplementär betydelse. Maria Magdalena bär på en särskild tolkningspotential där ideologiska förutsättningar och socialmoraliska kriterier är bestämda av en androcentrisk dualism. Hon är en manliggjord, andlig idealfigur. Denna typ av processer utformas vidare i ett kapitel om vad som hände med kvinnorna i apostlaakterna (Paulus och Tekla, Andreasakterna).

Denna bok är en nyttig påminnelse om de nytestamentliga skrifternas reception under de första århundradena som ofta på olika sätt trängts undan i kristendomens historia. Men den har satt spår i dogmbildning, ofta indirekt, och levt vidare i t.ex. uppbyggelselitteratur och konst. Jämförelser mellan besläktade berättelser skärper blicken för vad som utmärker varje enskild text.

Boken är som jag redan noterat välskriven, även om ett par kapitel inte tycks vara helt färdiga, lättläst och informerande. Jag är tveksam till att beskriva kanonbildningen helt utifrån ett konfliktraster. Den historiska verkligheten är betydligt mer komplicerad. Och lägger man till detta den pantologiska förståelsen av historiska förändringar och litterär produktion blir det lätt alltför stora förenklingar. Hur tänker sig författarna egentligen att en teologi utformas? Bakom författarnas arbete ligger en bestämd filosofisk, kunskapsteoretisk hållning, t.ex. när det gäller frågan om ideologisk/teologisk konstruktion och historia. Skulle inte också danska läsare må bra av en del inledande överväganden om just utgångspunkterna för det som följer, även om det problematiserar framställningen?

Birger Olsson
Lund

Efraim Syrerens Liv. Oversættelse og indledning ved Mette Behrndtz, Maria Munkholt, Robert Hansen, Sigrid K. Kjær og Dan Enok Sørensen. København: Anis 2010. 150 s. ISBN: 978-87-7457-491-0.

Den helige Efraim syriern var samtida med Athanasios, Gregorios av Nazianz, Basileios den store och Gregorios av Nyssa. Fastän i allt väsentligt överens med dessa kyrkofäder i sin förståelse av treenighetens och inkarnationens hemligheter, utmärker sig Efraim i språk, uttryckssätt och tanke-mönster. Han skrev på det semitiska språket syriska, en form av arameiska besläktad med det språk som Jesus talade och som evangeliet predikades på innan det skrevs ner på grekiska. Efraim och hans äldre samtida Afrahat verkade i en tid då den syriska kristenheten ännu var tämligen orörd av den grekiska tankevärlden och dess teologiska terminologi. Sina tankar uttryckte Efraim företrädesvis på poesi, antingen som predikningar på vers (*memre*) eller som strofiska hymner (*madrashé*) avsedda att sjungas. Efraims anseende som diktare bygger på dessa hymner (över fyrahundra fördelade på ett dusintal cykler) och det är i dem som särdragen i hans tankemönster framträder tydligast. Efraim förvaltar ett trefaldigt arv. Den forntida mesopotamiska traditionen märks i hans användning av den litterära genren rangstridsdikter som består av stiliserade dialoger där två kontrahenter argumenterar för sina respektive fördelar (t.ex. Döden och Satan). Den efterbibliska judiska litteraturen med sina arameiska bibelöversättningar (*targumim*) och homiletiska utläggningar (*midrashim*) har lämnat spår i Efraims formuleringar av förhållandet mellan Guds nåd och rättfärdighet. Den grekiska tankevärlden kan skönjas i bildspråk och anspelningar med rötter i den grekiska bibeln. I Efraims hymner möter vi en poetisk och dynamisk teologi. Här är det inte fråga om definitioner som avgränsar och instänger. Sådana blir lätt farliga och hädiska. I stället öppnar utsagorna för ett dialogiskt och hermeneutiskt växelspel där paradoxer och motsatspar ger inblickar i en större verklighet. Mellan Skaparen och skapelsen finns ett ontologiskt gap. Guds väsen är oåtkomligt och det fördolda uppenbaras endast genom bilder, symboler och mysterier (*raze*). I ett vidare perspektiv framstår Efraim som en brobyggare mellan öst och väst. Han företräder en semitisk-asiatisk och förgrekisk tankevärld och förkroppsligar en teologi som är poetisk och dynamisk.

Det är inte mycket vi med säkerhet vet om Efraims liv. Han föddes troligen i början av 300-talet i en kristen familj i Nisibis (våra dagars Nusaybin på gränsen mellan sydöstra Turkiet och nordöstra Syrien) och levde där större delen av sitt liv som diakon och kateket i den lokala kyrkan. Under hans livstid byggdes ett baptisterium som fortfarande finns kvar. Efraim måste ha sett det byggas och själv firat gudstjänst i det. Nisibis var en utpost för romarriket i öst, men efter kejsar Julianus död i ett fältslag i Mesopotamien tillföll staden genom ett fredsfördrag år 363 det persiska riket. De kristna i Nisibis evakuerades och Efraim hamnade i staden Edessa (dagens Urfa i

sydöstra Turkiet) där han tillbringade de sista tio åren av sitt liv innan han dog den 9 juni 373. Förmodligen var det först i Edessa som Efraim kom i kontakt med sin tids stora teologiska kontroverser. Även om han nog inte behärskade grekiska, eller åtminstone mycket lite, kände han i grova drag till den teologiska diskussionen i den grekiskspråkiga världen. En av få tillförlitliga uppgifter om Efraims tid i Edessa rör hans insatser i samband med hjälparbetet efter en hungersnöd som ska ha ägt rum strax före hans död vid närmare sjuttio års ålder. Om de väldokumenterade källorna till Efraims liv är mycket få och knapphändiga, är legenderna kring honom desto fler. De är i regel tillkomna långt efter Efraims död och har inte som syfte att uppfylla moderna källkritiska krav. De präglas av fromma önskningar, retoriska mallar och moraliska budskap. När det berättas att hans far var en hednisk präst som försköt sin son när han blev kristen, är det uppenbart ett uttryck för hagiografisk fantasi. Berättelserna om Efraims resor till Kappadokien för att besöka Basileios den store och till den helige Bishoi i Egypten är möjligen sanna i någon sorts symbolisk mening.

I *Efraim Syrerens Liv* presenteras den viktigaste hagiografen vad gäller Efraim. Den har förmodligen tillkommit vid mitten av 500-talet och finns bevarad i tre handskriftstraditioner som skiljer sig åt väsentligt. Den äldsta handskriften är från år 1100 och representerar den första handskriftstraditionen. En utgåva av denna gjordes av J. S. Assemani år 1743. Den andra handskriftstraditionen har också endast ett textvittne, nämligen en handskrift från 1200-talet. Denna blev utgiven av P. Bedjan år 1892 i den tredje volymen av *Acta martyrum et sanctorum* (s. 621–665). Den tredje handskriftstraditionen finns bevarad i två utgivna 1800-talshandskrifter. I förordet berättar det danska teamet bakom boken *Efraim Syrerens Liv* att deras intresse för Efraimvitan väcktes under en kurs i syriska som Dan Enok Sørensen gav vid Aarhus universitet våren 2008. De läste utdraget ur vitan i krestomatidelen i C. Brockelmanns *Syrische Grammatik* och fick på så sätt mersmak vilket ledde till arbetet med den aktuella boken. I en inledning på närmare fyrtio sidor presenteras Efraims teologi och de historiska och religiösa ramarna. Huvuddelen av boken utgörs av en facsimilutgåva av Bedjans syriska text där den syriska texten återfinns till vänster på varje uppslag och en fri dansk översättning till höger. I två appendix finns i dansk översättning dels ett utdrag ur Edessas krönika om Edessas översvämning, dels en hymn av Efraim. Boken är nog inte tänkt som introduktion till Efraims dynamiska teologi som bäst upplevs i hans poetiska hymner och inte i den senare hagiografen. Men eftersom hymnerna kräver en viss förtrogenhet med syriskan, kan vitan vara en lämplig inkörsport. Och den danska översättningen kan vara till hjälp för den som inte hunnit friska upp sina praktiska läsfärdigheter i syriska.

Bo Holmberg
Lund

Sacred Marriages: The Divine-Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity. Redaktion av Martti Nissinen och Risto Uro. Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns 2008. xii + 543 s. ISBN 978-1-575-06118-4.

Föreställningen om det "gudomliga bröllopet", *hieros gamos*, har nästan blivit en *topos* i religionsvetenskapen; tanken på en mytologisk och/eller rituell förening mellan en gud och en gudinna eller människor som träder i deras ställe har kittlat fantasin hos generationer av forskare och andra, och den moderna föreställningen har själv bidragit till religionshistorien, genom att den inkorporerats i nutida religionsbildningar som wicca. Under många år var det kutym att finna referenser till sakrala bröllop på de mest skilda ställen i den antika främre Orienten, men under senare delen av 1900-talet dalade det gudomliga bröllopets popularitet, och det sågs ofta som en del av en frazeriansk balast som snarast borde utangeras från religionshistorien. De tillfällen där sådant verkligen tycks vara belagt, såsom i Sumer, sågs som mer enstaka exempel som inte borde övertolkas.

Nu har en stor och genomgripande volym utkommit, vars många författare försöker belysa frågan om det heliga eller gudomliga bröllopet ur ett både vetenskapshistoriskt och religionshistoriskt perspektiv: *Sacred Marriages – The Divine- Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity*, ederad av Martti Nissinen och Risto Uro. Artiklarna i antologin bär på markant olika metodologiska och teoretiska anslag, och vi finner allt från vetenskapshistoriska synteser till diskussioner om huruvida Jahve är att betrakta som en hustrumisshandlare hos Jeremia, Hesekiel och Hosea. Kapitlen är mycket olika både i stil och vetenskaplig infallsvinkel, och det händer att författarna polemiserar mot varandra mitt i volymen – något jag ser som ett välkommet drag, då läsaren kastas direkt in i diskussionen. På grund av artiklarnas mängd och stora variation skall jag här bara göra några noggrannare nedslag.

Boken börjar tidigt, i de sumeriska texterna. Det första kapitlet är författat av Pirjo Lapinkivi, som här liksom i sin avhandling *The Sumerian Sacred Marriage in the Light of Comparative Evidence* (2004) anlägger ett mycket brett perspektiv och ser paralleller till de sumeriska texterna om gudars sexuella förhållanden i långt senare texter som de Kaldeiska oraklen, gnostiska och kabbalistiska texter. En minst sagt modig parallelläsning görs mellan den sumeriska Inanna och den gnostiska fallna Sophia-gestalten, och Lapinkivi identifierar Inanna (och hennes akkadiska motsvarighet Ishtar) med den mänskliga själen – fallen, liksom i de gnostiska systemen. Alltså ser hon de sumeriska texterna om gudomliga bröllop som en prototyp för långt senare mystik och teurgisk spekulat. Detta är förvisso en fascinerande tanke, men den har osäkert stöd i de mesopotamiska källorna, något som också påpekats av Andrew George i hans recension av Lapinkivis avhandling i 2006 års årgång av *BASOR*. Tankarna i kapitlet är en del av den större

assyriologiska skolbildning som drivs av Simo Parpola, en riktning som tycker sig se en stor tendens till esoterism och mystik i de mesopotamiska religionerna och ser dessa som bakgrund till mycket av den senare hellenistiska spekulativa religionen och teurgin.

Denna "Parpola-skola" har fått mycken kritik – den har ett klart spekulativt drag. Ändå finner jag Lapinkivis anslag intressant; det pekar på nödvändigheten av att se de mesopotamiska texterna som delar i en större historisk process och inte som avskurna från det "grekiska tänkande" som långt senare skulle följa. Men dock behövs återhållsamhet i de universalistiska jämförelserna – risken finns att den metodologiska urskillningsförmågan tappar kraft i sökandet efter paralleller i kulturellt och tidsmässigt avlägsna källor.

I sin egen artikel i boken tar utgivaren Martti Nissinen delvis upp det perspektiv som Lapinkivi anlägger. Nissinens artikel handlar om Höga Visan och de många teorier om heliga bröllop som applicerats i förståelsen av den texten. Stora delar av hans artikel består av en forskningshistorik, där Nissinen beskriver de många och i vissa avseenden ganska olika "sacred marriage"-tolkningar som gjorts av Höga Visan. Han tecknar en bild av hur dessa tolkningar under senare år avvisats en efter en och den mer jordnära tolkning vuxit fram som idag är den mer allmänna – att texten helt enkelt är ett sekulärt uttryck för kärlekspoesi, snarare att jämföra med de egyptiska kärlekssångerna än med mesopotamiska texter om Inanna och Dumuzi.

När Nissinen själv skapar sin syntes i artikelns slut är han dock inte lika avvisande som många moderna forskare: han vill i och för sig inte se Höga Visan som något direkt uttryck för en sakral bröllopsliturgi eller liknande, men han anar ändå – i min mening riktigt – att den gräns de modernare tolkningarna ställt upp mellan profant och sakralt är något konstruerad, och att Höga Visan är del i en stor främreorientalisk poetisk tradition som också innefattar just de *hieros gamos*-texter som kritikerna helt vill avvisa som parallellmaterial. Nissinen nämner med uppskattande Lapinkivis framhållande av sådana babyloniska texter som jämförelsematerial till Höga Visan, och här tror jag att de båda är något på spåren. Bara för att den bibliska texten inte är något förstahandsuttryck för ett sakralt bröllop kan man definitivt inte bortse från det faktum att det mesopotamiska tankegodset antagligen fanns i bakgrunden. Lapinkivi påpekar också mycket träffande att man inte bör göra en simplistisk tolkning av texterna om det mesopotamiska gudomliga bröllopet utan att man också måste räkna med metaforiska teologiseringar som möjliga tolkningar. Att idéer om allegoriska och teologiska tolkningar av erotiskt färgade texter som Höga Visan bara skulle ha uppstått ur ett vakuum låter onekligen inte särskilt sannolikt.

Den förmedlande länk som ofta förr om åren förutsatts mellan de mesopotamiska Inanna/Ishtar-centrerade kulterna och den israelitiska är den kanaaneiska religiösa kultur som omgav och delvis innefattade den gammaltestamentliga. Problemet är att vi nu när vi genom textfynden från Ugarit har ett stort primärmaterial till denna kultiska miljö inte kunnat hitta så tydliga tecken på några *hieros gamos*-riter. Den text som ofta har åberopats som ett möjligt exempel är KTU 1.23, den halvrituella text som brukar kallas "De sköna och goda gudarnas födelse". Denna text tillägnas en artikel i boken, författad av den välrenommerade ugaritologen Mark S. Smith, som också utkom med en kommentar till just denna text för några år sedan (*The Rituals and Myths of the Feast of the Goodly Gods in KTU/CAT 1.23*, 2006). Precis som i den volymen avvisar Smith att texten skulle handla om något gudomligt bröllop i egentlig mening.

Men volymen tar naturligtvis också upp de fall där begreppet verkligen har sin relevans. Som nämnts finns ingående kapitel om relevanta sumeriska och akkadiska texter, ur olika perspektiv, bland annat om företeelsens roll som del i konungaideologin, där relationen ansågs bidra till att garantera konungens övervärldsliga vishet (ett perspektiv som drivs av Beate Pongratz-Leisten). Överhuvudtaget gör volymen mycket för att bredda perspektiven av fenomenen från en förenklad fruktbarhetstolkning till större teologiska och ibland sociologiska föreställningar. Frågan om i vilken mån de litterära källornas beskrivningar av mesopotamiska gudars kärleksförhållanden verkligen konkretiserades rituellt problematiseras också – Pongratz-Leisten vill snarast se de sexuella beskrivningarna som metaforiska.

Senare artiklar i boken behandlar religiöst sexuella uttryckssätt i tidigjudiska, kristna och parakristna sammanhang (bl.a. inom valentinianismen och i *Johannes' Apokryfon*). Liksom vad gäller de tidigare artiklarna bör man vara medveten om att temat inte bara är den gamla strikta *hieros gamos*-föreställningen utan en bred bild av sexuella uttryckssätt i de antika religiösa miljöer som studeras – en artikel behandlar t.ex. föreställningar om Jesu sexuella läggning (!) och en annan applicerar psykoanalytisk teori på den kristna frälsargestalten.

Som sagt har de olika artiklarna radikalt olika anslag, och läsaren möter helt olika metodologiska attityder bland författarna – en del kan man kanske känna sig mer dragen till än annat. Men som helhet är volymen en mycket tankeväckande samling texter kring ett tema som visar sig kunna betyda väldigt olika saker i de konkreta fallen. Som exempel på vetenskaplig dialog och kreativ metodologisk mångsidighet är den utmärkt och mycket läsvärd.

Ola Wikander
Lund

John Kaufman, Becoming divine, becoming human: Deification themes in Irenaeus of Lyons. Doktorsavhandling. Oslo universitet, 2009.

John Kaufmans overordnede hensigt med denne bog er at problematisere den udbredte opfattelse af, at forestillingen om menneskets guddommeliggørelse har sit udspring hos Irenæus fra Lyon. Det er ifølge Kaufman ikke tilfældet. Irenæus' teologiske hovedpointe er snarere ifølge Kaufman, at menneskets frelse består i dets menneskeliggørelse.

Bogen er inddelt i tre hoveddele: I den første hoveddel redegøres der for valget af temaet 'guddommeliggørelse', for hvordan forestillingen defineres og for valget af metode. I bogens anden del redegør Kaufman for Irenæus' liv og virke, hans teologiske og religionshistoriske kontekst og hovedtræk i hans teologi. I bogens tredje del behandles selve temaet 'deifikation'. Bogens struktur er klar, men de første to hoveddele, som fylder halvdelen af bogen, kunne med fordel have været mindre omfangsrige, hvilket ville have levnet mere plads til behandling af guddommeliggørelsestemaerne.

Kaufman rejser et generelt metodisk problem, nemlig spørgsmålet om det hensigtsmæssige i at fokusere på en forestilling, som på et givent tidspunkt i idehistorien er fuldt udfoldet, og så derfra søge tilbage i historien for at finde forestillingens rødder. Kaufman argumenterer overbevisende for, at brugen af denne metode er årsag til at mange forskere har ment, at forestillingen om menneskets guddommeliggørelse har sin oprindelse hos Irenæus. Det er ifølge Kaufman ikke tilfældet. Irenæus taler ikke om guddommeliggørelse, men nogle forskere projicerer forestillingen tilbage til Irenæus. Irenæus taler derimod om, at mennesket skabes og fuldendelse i Guds billede og lighed. Det er ifølge Kaufman noget helt andet, idet menneskets lighed med Guds billede består i en lighed med den inkarnerede Kristus, som er Guds billede. Set på denne baggrund skal menneskets lighed med Guds billede ikke forstås som guds-lighed, men derimod som menneske-lighed. At blive lig med Guds billede – den inkarnerede Kristus – er at blive sandt menneske. Denne pointe, som udtrykker noget meget fundamentalt i Irenæus' teologi, kommer klart frem i bogen. I sine bestræbelser for at underbygge denne pointe bruger Kaufman en del energi og forholdsvis mange bogsider på at undersøge, om den samme forståelse findes i traditionen forud for Irenæus. Kaufman løber derved en risiko for at lade traditionen forud for Irenæus farve tolkningen af Irenæus. Det havde måske været bedre at koncentrere arbejdet mere om Irenæus' egne tekster.

Disse kritiske indvendinger rokker imidlertid ikke ved, at Kaufman på en fin og overbevisende måde får klargjort et meget vigtigt element i Irenæus' eskatologi, ligesom han får understreget, at Irenæus' eskatologi hænger uløseligt sammen med hans kristologi og soteriologi.

*Anders-Christian Jacobsen
Aarhus*

***Alexandria: A Cultural and Religious Melting Pot.* Redaktion av George Hinge och Jens A. Krasilnikoff. Aarhus: Aarhus University Press 2009. 176 s. ISBN: 978-87-7934-491-4.**

This compendium of essays grows out of an international seminar on Alexandria sponsored by the Centre for the Study of Mediterranean Antiquity at the University of Aarhus in May 2004. The project is premised in the observation that most of the core participants in the work of the Centre were involved in research on aspects of Egyptian culture, history or religion, during the Graeco-Roman period. The volume is divided into two groups of four essays each. The first group, subtitled "Alexandria from Greece and Egypt", explores the relationship between Alexandria and its Greek past; the second group, treats various aspects of the contact and development of Alexandria with respect to "Rome, Judaism and Christianity." Across this breadth, the contributions uniformly work to destabilize assumptions that have constructed the ethos of Alexandria as a setting "totally different" from the parallel world of Egyptian culture. While the essays reflect a spectrum of approaches in addressing the material under investigation, a common refrain argues against treating Alexandria as wholly distinct, emphasizing instead that throughout the span of Graeco-Roman antiquity, Alexandria represented a meeting place, and at times a melting pot of diverse ethnic cultures, philosophies and religious constituencies (9).

Within the first set of collected essays, economic historian Jens A. Krasilnikoff explores the tempo-spatial dimensions of Early Ptolemaic royal ideology, re-framing conventional understandings of "Alexandria as Place." Art historian Marjorie Susan Venit re-defines the monumental tombs of Ptolemaic Alexandria as expressions of "Theatrical Fiction and Visual Bilingualism." Philologist George Hinge investigates the intersecting cultural constructions of "Language and Race" in the "Koine identity" of Ptolemaic Egypt. Classicist Minna Skafte Jensen examines Alexandrian literary criticism and its influence on broader trajectories of "Homeric Scholarship." In the second set of essays, theologian Per Bilde explores Philo's role "as a polemicist and a political apologist" in the historical treatises, *Against Flaccus* and *The Embassy to Gaius*. Biblical scholar Anders Klostergaard Petersen offers a nuanced and critical re-reading of the "Problematic Cultural Category" that constitutes "Alexandrian Judaism." Church historian Samuel Rubenson re-frames conventional construals of the Christianization of Alexandria, arguing for a trajectory that moves from "School to Patriarchate." Classical archeology student Troels Myrup Kristensen troubles established readings of fourth and fifth century Christian responses to "Pagan" statues in re-assessing widely accepted measures of Late Antique Alexandrian "Religious Conflict."

The essays, included in this collection, are wide-ranging. As a result, treatment in some areas appears episodic. Nonetheless, the volume's strength lies in the degree to which it privileges complexity, effectively destabilizing more simplistic scholarly approaches. The collection, as a whole, offers a timely corrective to constructs that have routinely collapsed Alexandrian history into a straightforward recounting of a series of well-documented events. While granting the relative richness of extant documents and artifacts of Alexandrian provenance, each of the volume's contributors urges caution in reconstructing a totalizing narrative that purports to capture the multifaceted textures of the Alexandrian landscape. In a particularly pointed critique, Anders Klostergaard Petersen observes that despite the fact that much of the scholarship on ancient Alexandria emphasizes the limited nature of extant sources, that limitation is routinely overlooked in the course of developing a particular argument. Countering the impulse to exalt the "singular to the status of the general" (121), this collection troubles facile readings of ancient history, emphasizing instead the contradictions and ambivalences that constitute the very structure of human experience.

Lillian Larsen
Redlands, Kalifornien

Paradiset: Ökenfädernas tänkespråk, den systematiska samlingen.
Redaktion av Per Rönnegård och Samuel Rubenson. Sturefors: Silentium
2009. 46 s. ISBN: 978-91-977992-1-8.

Silentium är en skriftserie som snart har tio år på nacken. Genom dessa skrifter har svensk läsekrets kunnat bekanta sig dels med viktiga röster inom den östliga monastiska traditionen (som Isak Syriern och Matta al-Miskîn), men även med skrifter från moderna svenska bedjare (som Martin Lönnebo och Gunnel Vallquist). Med publiceringen av den första volymen av *Paradiset: Ökenfädernas tänkespråk, den systematiska samlingen* påbörjas det ambitiösa projektet att översätta hela den grekiska systematiska samlingen av *Apophthegmata Patrum* till svenska. Denna samling innehåller tjugoen kapitel som publiceras i separata små volymer, som sedan kommer tryckas i en komplett volym när helheten är översatt. Det kapitel som nu föreligger i svensk översättning har titeln "*De heliga fädernas råd för den som söker fullkomlighet*" och består av 37 *apophthegmata*.

Boken inleds med ett kort förord av Per Rönnegård och Samuel Rubenson. Här påminns läsaren om det faktum att samlingen innehåller material hämtat från många olika håll och som uttrycker många olika synsätt. En lättvindigt förstådd samsyn vad gäller tänkespråkens "budskap" ska vi

alltså inte förvänta oss. I detta förord uttrycks även översättarnas övertygelse att det är viktigare att presentera tänkespråken "på en ledig svenska än att återge grekiskan ord för ord". För den språkligt intresserade, som vill kontrollera vad som döljer sig bakom den svenska översättningen, finns den grekiska texten återgiven.

Den översatta texten inleds med prologen som föregår den grekiska samlingen. Författaren påpekar att fäderna dolde sina goda gärningar för att inte göra något för syns skull, vilket dock har lett till att "ingen har lyckats nedteckna för oss deras fromma livsföring". De berättelser som trots allt finns har han nu velat sortera i systematisk ordning. En fördel med den systematiska ordningen menar han är den repetition som uppstår då samma dygd prisas "enstämmigt från många dygdiga personer". Vi får också höra att tänkespråkens och kapitlens inbördes ordning är avsiktlig och en del av budskapet.

Tänkespråken i kapitel I innehåller fädernas "råd till den som söker fullkomlighet". Trots översättarnas varning för att söka en förenklad samsyn i tänkespråken så finns det vissa element som upprepas och är värda att lyfta fram. Vid tre tillfällen poängteras med nästintill identiskt ordval att munken ska söka att "vara ställd under allt skapat" (tänkespråk 13, 16, 34). Vi får även möta tre berättelser om respekterade Abbor som ger några sista råd vid sin dödsbädd (tänkespråk 15, 25, 27). Genom detta viktiga *topos* i den monastiska litteraturen får läsaren se en konkret bild av det faktum att processen som leder till den ödmjukhet som underställer sig "allt skapat" måste pågå ända tills munken tar sitt sista andetag. Vi får höra att Abba Pambo, när han låg för döden, sa att han gick till Gud "som om jag inte ens börjat tjäna honom" (tänkespråk 25).

Den "lediga svenska" som eftersträvats är generellt av mycket hög kvalitet. Ett mindre lyckat ordval är dock när "σαρκικὴν ἀνάπαυσιν" översätts med "lättja" (tänkespråk 24), ett ord som väl snarare associeras med den lidelse munkarna kallar av *akēdia*. När "ἀνάπαυσις" inte översätts med "vila" missar läsaren kontrasten till den andliga "vila" som också omnämns (tänkespråk 26).

Boken avslutas med ett bibelindex, noter och bibliografier. I noterna förklaras vissa koncept som kan vara svårbegripliga för samtida läsare (t.ex. "lidelsefrihet"). I en not påpekas det att tänkespråk 17 kommer från Markos eremitens skrift *Om den andliga lagen*. En liknande not kunde ha upplyst läsaren om att tänkespråk 5 är ett anonymiserat citat från Evagrius bok *Praktikos*.

Benjamin Ekman
Lund